

EESTI MAAÜLIKOOL

Põllumajandus- ja keskkonnainstituut

Merilyn Kasepuu

**EESTI TALUAIAD MAAKASUTUSE MUUTUSTE TAUSTAL
(1918-2018)**

**ESTONIAN FARM GARDENS ON THE BACKGROUND OF
THE LAND USE (1918-2018)**

Magistritöö

Maastikukaitse ja -hoolduse õppekava

Juhendaja: dotsent Mari Nõmmela, *PhD*

Tartu 2018

Eesti Maaülikool Kreutzwaldi 1, Tartu 51014		Magistritöö lühikokkuvõte	
Autor: Merilyn Kasepuu		Õppekava:Maastikukaitse ja -hooldus	
Pealkiri: Eesti taluaiad maakasutuse muutuste taustal (1918-2018)			
Lehekülgi: 80	Jooniseid: 14	Tabeleid: -	Lisasid: 6
Osakond:Maastikuarhitektuur Uurimisvaldkond: Ajalooline geograafia, H280 Juhendaja(d): Mari Nõmmela Kaitsmiskoht ja aasta: Tartu 2018			
<p>Eesti taasiseseisvumisest peale on saanud talud ja aiad olulisteks märksõnadeks. Magistritöös käsitletakse 20. sajandi esimese poole taluplaane ja aedu ning püütakse sellest ajast säilinud taluaedu tuvastada. Töös püstitatud esimesele kolmele uurimisküsimusele/ülesandele – Välja selgitada talude rajamise põhjused ja tingimused. Kindlaks teha taluplaanide koostamise ning aedade planeerimise põhimõtted ja Milliseks kujunesid taluaiad pärast 1940. aastate maakasutuse muutusi ning taasiseseisvumise järgselt? – leiti vastused põhiliselt kirjanduse põhjal. Vastuse viimasele uurimisküsimusele – Kas ja kui palju on vanu taluaedu säilinud? andsid arhiiviallikad ning seejärel välitööde teostamine Kesk- ja Lõuna-Eesti taludes. Välitööde valim koosnes seitsmest talust, mille hoovi/õue- või aiaplaanid olid koostatud ajavahemikul 1926-1942.</p> <p>Uurimistulemuste võrdlev analüüs näitas, et 1930. aastate külamaastikule iseloomulike talukomplekside haljastus on tänapäeval muutunud: vaid kuues talus oli osaliselt algne planeering (hooned, õue- ja aiamaa) läbi kolhoosiajastu veel säilinud; seitsmest neljas talus oli säilinud osa õunapuuaiast – üksikud puud ja marjapõõsad; kolmes talus lehtpuud (tammed, jalakad, pärnad, vahtrad);ühes talus tuuletõkkeks istutatud kuusehekk ja ühes talukohas jätkati mesilaste pidamist. Talude omanikud kasvatavad enda tarbeks lilli ja juurvilju. Istutatud on uued viljapuid ja marjapõõsaid, kuid uue aia asukoht, suurus ja plaanilahendus ei kattu ajaloolise planeeringuga. Järjest suurenevad murupinnad ja ilupeenrad kinnitavad aia kasutamist eeskätt puhkamiseks. Taluaia mõiste, planeering ja otstarve on aegade jooksul suuresti muutunud.</p> <p>1930. aastate lõpul välja kujunenud taluaed kaotas oma eesmärgi ning tähtsuse kolhoosiajastul, kadusid talumajapidamised, hääbusid külad, suurenes ääremaastumine, muutus inimese suhtumine maasse – arenguprotsess, mida pole suutnud pidurdada ka õigusvastaselt võõrandatud varade tagastamine 1990. aastatel. Tänapäeva maakodu aia all mõeldakse hooldatud õueala hoonete ümbruses põhiliselt koos ilu- ja viljapuuaiaga. Endisaegsete talude uued omanikud on viinud maale suvilakultuuri ja linliku elulaadi.</p> <p>Autori arvates andis magistritöö kirjutamine olulist infot ajalooliste taluaedade säilimise kohta, mille põhjal kujunes üldpilt 1920.-1930. aastate rahvuslikest „taluaiamustrist“. Välitöö tulemused viitavad tõenäosusele, et tänaseks on suurem ajaloolistest taluaedadest kas hävinud või hävimas.</p>			
Märksõnad: talud, taluplaanid, taluaiad, maakasutus			

Estonian University of Life Sciences Kreutzwaldi 1, Tartu 51014		Abstract of Master's Thesis	
Author: Merilyn Kasepuu		Specialty: Landscape protection and preservation	
Title: Estonian farm gardens on the background of the land use (1918-2018)			
Pages: 80	Figures: 14	Tables: -	Appendixes: 6
Department: Landscape architecture Field of research: Historical geography, H280 Supervisors: Mari Nõmmela Place and date: Tartu 2018			
<p>Since the regaining independence of Estonia, farms and gardens have become the important keywords. The Master Thesis deals with farm plans and gardens from the first half of the 20th century and tries to identify the gardens that have survived. The answers to the first three research questions/tasks set out in the work – To clarify the grounds and conditions for setting up a farm. To determine the principles of drawing the farm plans and planning the gardens and What developed the farm garden after the changes in land use after the 1940s and after regaining independence? – are foremost based on literature. Answer to the last research problem – If and how many old farm gardens are preserved? – provided archival sources and then some fieldwork in the farms of Central and Southern Estonia. The fieldwork sampling consisted of seven farms, whose courtyard or garden plans dated from 1926-1942.</p> <p>A comparative study of the results of the research showed that the landscaping of farmland complexes characteristic of the rural landscape in 1930s has changed nowadays: only six farms had partially retained the original plan (buildings, courtyard and garden) through the period of collective farms; four out of seven farms have retained a part of the apple garden – single trees and berry bushes; three farms have deciduous trees (oaks, limes, lindens, maples); one preserves a fur-tree hedge, planted as a windbreak and in one farm the bees continued to be kept. Farm owners grow flowers and vegetables for their own use. New fruit trees and berry bushes have been planted there, but the location, size and design of the new garden are not identical to the historical plan. The ever-increasing grasslands and beautiful gardens confirm the use of the garden primarily for rest. The concept, planning and purpose of gardens have changed greatly over the years.</p> <p>The farm garden developed at the end of the 1930s lost its purpose and importance during the era of collective farms when farms disappeared, villages faded, abandonment increased, attitude of people to the land changed – a development process that has not been slowed down by the return of illegally expropriated assets in the 1990s. In the country house today, a garden means the well-maintained courtyard around buildings, mainly with ornamental trees and orchard. The new owners of the former farms have embraced the summer cottage culture and the city lifestyle.</p> <p>In the author's opinion, the writing of the Master Thesis provided the important information on the preservation of historical farm gardens, which formed the overall picture of the national farm garden pattern of the 1920s-1930s. Fieldwork results refer to probability that most of historical farm gardens have been destroyed or being destroyed.</p>			
Keywords: farms, farm plans, farm gardens, land use			

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	5
1. KIRJANDUSE ÜLEVAADE	8
1.1 Maastik ja pärand	8
1.2 Eesti talumaastik	12
1.3 Talud sotsialistliku ühisomandi ajajärgul ja taasiseseisvumise järgselt	16
2. METOODIKA.....	24
3. TULEMUSED.....	27
3.1 Teoreetiline uurimistöö	27
3.1.1 Talude planeerimine 1920.-1930. aastatel.....	27
3.1.2 Taluaedade rajamise eeskujud ja tingimused	30
3.1.3 Taluaia tunnusjooned	35
3.2 Praktiline uurimistöö Kesk- ja Lõuna-Eesti ajalooliste talukohtade põhjal	37
3.2.1 Jõgeva maakond: Kanniksaare ja Kirjase talu.....	37
3.2.2 Tartu maakond: Korbi ja Rehemäe talu	42
3.2.3 Viljandi maakond: Kiini ja Papioja talu	47
3.2.4 Põlvamaa: Kriiva talu.....	51
3.2.5 Kokkuvõtte välitöö tulemustest.....	54
4. ARUTELU	57
KOKKUVÕTE.....	59
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	62
LISAD	71
Lisa 1. Taluplaanide algandmed/valim	72
Lisa 2. Inventeerimiskaart	73
Lisa 3. Küsimustik	74
Lisa 4. Fotod Kanniksaare, Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini, Papioja ja Kriiva taludest	75
Lisa 5. Kanniksaare, Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini, Papioja ja Kriiva talu algandmed 20. sajandi kohta	79
Lisa 6. Kanniksaare, Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini, Papioja ja Kriiva talu andmed tänapäeva kohta (16.06.2017-17.09.2017)	80

SISSEJUHATUS

Läbi aegade on maastiku kujutamine ja kujundamine olnud üks olulisemaid kollektiivse identiteedi, mineviku ja mälu loomise vahendeid. Maastikus väljenduvad ideoloogiad, ühiskondlikud huvid ja väärtushinnangud (Kaljundi, Sooväli-Sepping 2014: 9-10). Maastiku üheks osaks on aga aed. Rahvaste ajaloos on alati olnud aiakunst kultuuri oluliseks komponendiks (Niine 1965: 8). Inimesed, kes loovad aedu, loovad ka oma idealiseeritud ettekujutuse loodusest ja kultuurist (Francis, Hester 1990: 2).

Eesti rahva vaimse ja materiaalse kultuuripärandi uurimisega on aastaid tegelenud Eesti Rahva Muuseum – ERM (1909) ja Eesti Vabaõhumuuseum (1957). Vabaõhumuuseumi Maa-arhitektuuri keskuses uuritakse, kogutakse ja tutvustatakse Eesti 18.-20. sajandi maa-arhitektuuri ja külamiljööd. „Miljööväärtuslikud maastikud“, „külaarhitektuur“ koondati arengukava 2007-2010 raamides maaehituspärandi ja maamaastike uurimise alla, mis oli esimene omalaadne uurimiskava Eestis. Mõistega „maa-arhitektuur“ hakati tähistama kogu ehitatud keskkonda, mille on loonud väljaspool linna põllumajandusega, hiljem ka muude elualadega tegelev maarahvas (Lang 2008: 15, 19).

20. sajandi teisel poolel on uurinud külamiljööd ja inventeerinud talurahvaarhitektuuri mitmed etnoloogid ja arhitektid, nagu Karl Tihase, Fredi Tomps jt. Eesti külaasustust on käsitlenud Gea Troska, maaehitus- ja kultuuripärandist on kirjutanud Ants Viires ja Heiki Pärdi. Miljööväärtuslike maamaastikke hulka kuuluvad talukomplekside ühe osana ka taluaiad. Eesti aiandusest ja aiakultuurist on avaldanud mitmeid artikleid Anneli Banner. Talude rajamise ja riigi poolt juhitud asundustegevuse uurimisele on keskendunud Elo Lutsepp. Eesti aiaarhitektuuri arengust on andnud ülevaatliku käsitluse Tiina Tammet.

Eesti Maaülikoolis kaitstud bakalaureuse- ja magistritööd lähenevad aiateemale väga erinevatest vaatenurkadest. Maire Aimsalu bakalaureusetöö „1920.-30. aastate iluaiad Koeru kihelkonna taludes – kujunemine ja väljanägemine“ (2012) on kohapõhine tagasisivaade taludesse rajatud iluaedadele. Kristiina Kutti bakalaureusetöö „Viljandi linna vanemate eraaedade kujundus. Näiteid 1920.–1930. aastatest“ (2003) annab ülevaate

Viljandi linnaaedadest. Maire Uustalu magistritöös “Taimekasutus Eesti mõisaaedades” (2003) käsitletakse põhiliselt mõisaparke.

Antud magistritöö teema on esmakordne. Uurimiseesmärgi valikul mängis suurt rolli isiklik huvi; autoril on kokkupuude esivanemate taluga.

Taluaia-teema on tänapäeval aktuaalne ka laiemas kontekstis. Eesti taasiseseisvumisest peale on miljööväärtuslike maamaastike, sealhulgas taluaedade uurimise ja hoidmise küsimus muutunud varasemast olulisemaks. Käesolev, 2018. aasta on kuulutatud Euroopa kultuuripärandi aastaks, ühtlasi tähistab ka Eesti Vabariigi 100-ndat sünnipäeva. Riigi poolt vastu võetud „Eesti kultuuripärandi hoidmise ja väärtustamise arengukava aastani 2030“ eesmärk on tagada eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimine läbi aegade.

Magistritöö teemaks on 20. sajandi I poolel rajatud talude planeeringud ja planeeringutes märgitud aedade säilimine tänapäeval. Kokku uuriti seitsme talu aeda, mis asusid Kesk- ja Lõuna-Eesti erinevates maakondades: Jõgevamaal, Tartumaal, Viljandimaal ja Põlvamaal. Nimetatud piirkondade valikul arvestati põllumajandusajaloolist seisukohta talude jõukusest 19. sajandi lõpus/20. sajandi algul.

Töö kirjutamisel püstitati järgmised uurimisülesanded/-küsimused:

- Välja selgitada talude rajamise põhjused ja tingimused 20. saj. algul.
- Kindlaks teha taluplaanide koostamise ning aedade rajamise põhimõtted.
- Milliseks kujunesid taluaiad pärast 1940.aastate maakasutuse muutusi ja taasiseseisvumise järgselt?
- Kas ja kui palju on vanu taluaedu säilinud?

Infot taluaedade planeeringute kohta leiti Eesti Muuseumide Veebivärvast ning aianduse ajakirjast „Aed“ (1939). Olulist infot andsid talude kohta arhiivallikad (Rahvusarhiiv – RA, Kirjandusmuuseum – KM ja ERM), erialakirjandus ja kaardid. Tuli määratlada taluaia mõiste ja koht planeeringus (hooned, õu, aed). Arhiivallikate andmebaasist tekkinud valimit kontrolliti maa-ameti kaartide põhjal ning taluaedade säilivust juba välitööde käigus.

Magistritöö on jagatud nelja ossa: Kirjanduse ülevaade, Metoodika, Tulemused, Arutelu. Kirjanduse ülevaate esimeses alapeatükis „Maastik ja pärand“ käsitletakse Eesti

maastikupärandit Euroopa maastikukonventsiooni kontekstis. Teises – „Eesti talumaastik“ kirjeldatakse talumaastiku kujunemist ja kolmandas – „Talud sotsialistliku ühisomandi ajajärgul ja taasiseseisvumise järgselt“, tuuakse välja need põhjused, mis mõjutasid eesti talusid/taluaedu okupatsiooni ajajärgul ning pärast 1991. aastat.

Tulemuste teoreetilise uurimistöö peatükis antakse ülevaade talude planeerimisest 1920.-1930. aastatel, taluaedade rajamise põhimõtetest, taluaia tunnusjoonte kujunemisest. Praktilise töö osa sisaldab välitöötulemusi Kesk- ja Lõuna-Eesti talude näitel, koos autori järelduste ning hinnagutega. Arutelus arutletakse põhjuste üle, miks pole vanad taluaiad tänapäeval säilinud.

Lisad sisaldavad välitöömaterjale: taluplaanide algandmeid, mille põhjal loodi valim, inventeerimiskaarti, talupidajale esitatud küsimustikku, talude fotosid ja andmeid, mis aitasid kirjutada talude iseloomustust.

Täna oma juhendajat Mari Nõmmelat, kes pühendas oma aega antud magistritöö koostamisele ja oli igati abiks. Samuti soovin tänada Liina Kaljuveed, Kalle Korelat, Endel Laksaari, Henno Raidmat, Andrus Tammarut, Tuuli Tsahknat ja Ants Veldbachi, kes olid nõus minuga koostööd tegema ning jagasid väärtuslikku informatsiooni talude ajaloo kohta.

1. KIRJANDUSE ÜLEVAADE

1.1 Maastik ja pärand

Maastikule saab läheneda kolmel viisil: maastik on kasutusviis, suhtlemisviis ja nägemisviis – tal on mitu diskursust. Lähtudes maastikust kui kohast ja maast, saab rääkida terminitest nagu identiteet, maastiku iseloom, kohavaim, iseloomulik ajalugu. Maastiku erinevate tähendustega jõutakse lõpuks välja pärandini, mis võib olla nii looduslik kui kultuuriline (Palang 2008: 143-145). Väärtuslike maastike määramise protsess algas Eestis 1999. aastal, mille kohaselt pidid kõik maakonnad koostama teemaplaanid roheliste võrgustike ja väärtuslike maastike kohta, eesmärgiga parandada ja säilitada asustuste ja maastiku struktuuri ning looduskeskkonna head seisukorda. 2009. aastaks olid väärtuslikud maastikud märgitud enamikus riigi planeerimisdokumentides. Väärtuslike maastike hindamisel lähtuti viiest kriteeriumist – identiteedist, ajaloolis-kultuurilisest, esteetilisest, looduslikust ja rekreatiivsest (Alumäe *et al.* 2011: 19-21).

Alates 1997. aastast tuli eesti keele kasutusse laiemalt pärandkoosluste termin, seda tänu alvarite, puisniitude ja looduslike rohumaade uurijatele, kes asutasid ühingu, et kaitsta pool-looduslike kooslusi. Püsijandav pärismaine kooslus ehk pärandkooslus, mida saab defineerida kui mahemajandav pärismaine kooslus. Pärandkoosluse mõiste on sarnane poolloodusliku koosluse mõistele – looduslikud kooslused, mis on inimese ümberkujundatud ning jäävad selliseks karjatamise, niitmise, harvem kulupõletamise abil ehk tänu mõõdukale inimõjule (Kukk 2004: 10; Kull 2006: 103-104 kaudu). Inimene võib elurikkalt ja püsivalt elada pärandmaastikus seda kujundades, ilma, et oleks vaja seda pidevalt ümber kujundada. Pärandkoosluste mõiste üldistusena võib käsitleda pärandkultuuri ja -maastike mõisteid (Kull 2006: 107).

Väärtuste kõrval tuleb pärandi haldamisel arvesse võtta ka selle materiaalsust. Kõik pärandid on alati materiaalsel kujul ja nii saame rääkida kultuuripärandiga maastikest. Pärandi puhul eeldatakse ka vaimse kultuuripärandi olemasolu. Latouri terminoloogia järgi moodustavad pärandid, mis seotud materiaalsete objektidega, toimijavõrgustikke (*actor-*

network theory). Mis tähendab, et hooned on seotud looduslike ja inimlike toimijatega, samuti nagu on elusolendid ökoloogilistes süsteemides, kus nad säilitavad iseduse ilma inimeseta. Loodusega toimetulekuks peab inimene arvestama nende seostega, sama ka hoonete säilitamisel. Looduspärandi kui ka kultuuri säilitamine hõlmab selle läbimõeldud haldamist – see ei ole võimalik ilma inimese tegevuseta. Pärand muutub pidevalt, nii sotsiaalsete ja looduslike protsesside tõttu. Pärandid sisaldavad mitmekesist informatsiooni, mis võivad kaduda koos nähtuse ja objekti hävimisega (Konsa 2016: 13).

Näiteks Eestis säilinud taluarhitektuuri säilitatakse kohalikul omavalitsuse tasandil miljööväärtuslike alade kehtestamise kaudu. Varem ei peetud hoonet, mis oli alla sajandi vanune, piisavalt eakaks, kuid nüüd on muutunud arhitektuuri väärtusskaalad avatumaks. Tänapäeval arvestatakse väärtuslikuks ka mõnekümne aasta eest püstitatud ehitist ja räägitakse selle kaitsmisest. Eakuse väärtus aitab siduda objekti olulise hetke või teatava perioodiga. Planeerimisdokumentidest miljööväärtuslike alade kohta leiab infot, et hoonete summa määrab taluõue väärtuse (Kask 2015: 51, 64).

2017. aastal allkirjastas Eesti Vabariigi valitsus Euroopa maastikukonventsiooni, mis jõustub 1. juunil 2018. 20. oktoobril 2000 Firenze vastu võetud konventsioonis tuuakse välja, et maastike peamine osa on sotsiaalset ja isiklikku heaolu tagada ning maastike korraldamisel, kaitsmisel ja planeerimisel on kõigil õigused ja kohustused. Elukeskkonna paremaks muutmisel lasub igal kodanikul vastutus ja õigus. Konventsioon tähendab euroopalikke väärtusi. Nende hoidmise ja loomise kaudu saame öelda „Eesti maastikud kui Euroopa maastikupärand“ (Sooväli-Sepping 2018: 7).

Euroopa maastikukonventsioon defineerib sõna „maastik“ kui inimese poolt tajutav, inimtekkeliste ja/või looduslike tegurite koosmõjul ning toimele kujunenud ala ning sõna „maastikukaitse“ – maastiku iseloomulike või silmapaistvate, kultuuri- ja/või looduspärandi poolest väärtuslike osade säilitamiseks ja hoidmiseks rakendatavaid tegevusi (Euroopa maastikukonventsioon 2000: 2). Konventsioon peab ühendama kultuuri- ja looduspärandi kaitsjate eesmärgid, tuues välja, et kultuuri- ja looduspärandit tuleb säilitada ja väärtustada eeskätt piirkondlikul ja kohalikul tasandil (Sepp 2000).

Maastikku kujundavad erinevad faktorid: maapinna geoloogiline reljeef ja ehitus, muld, vesi, loomastik, taimkate, inimtegevus ja kliima (Niine 1965: 47). Juba aastakümneid tagasi juhtis eesti maastikuarhitekt ja loodushoiu eestvõitleja Aleksander Niine (1936-1975) korduvalt tähelepanu maastiku omadusele pidevalt muutuda ja areneda – tervikut

mõjutavad üksikud faktorid ja üksikuid faktoreid mõjutab omakorda tervik (Mäding 1942; Sugarev 1962; Niine 1965: 47 kaudu). Maastiku ilme muutub inimtegevuse tulemusena ning need etapid, mis on juba maastiku arengus esinenud, ei kordu iialgi.

Maakasutuse aspektist on maastikku alati muudetud, loomaks uusi kasutamisi ja rahuldamiseks uusi tekkinud sotsiaalseid nõudeid (Crowe 1956; Niine 1965: 47 kaudu). Kuid iga maastikutüüp talub inimtegevust erinevas ulatuses (Abercrombie 1945; Niine 1965: 48 kaudu). On selliseid maastike, mille ilme oluliselt ei muutu, kui inimene paigutab sinna hulgaliselt objekte. Kuid on ka selliseid maastike, mille ilme muutub juba paari objekti lisamisel. Vahelduva reljeefiga ja metsarikkale maastikule võib püstitada rohkem ehitisi kui näiteks lagedale tasasele maastikule – ilme seega oluliselt ei muutuks. Kui inimene on maastiku loomulikkuse arengut muutnud, tuleb seda maastikku ka hooldada. Hooldamine on vajalik faktor kultuurimaastiku säilitamise seisukohalt. Selleks, et maastik looks majanduslikuks tegevuseks ja tulevikus inimese eluks vajalikud optimaalsed tingimused, tuleks teadlikult planeerida kogu maastik (Niine 1965: 48-49, 50). Maastikud muutuvad alati, sest nad väljendavad keskkonna looduslike ja kultuuriliste jõudude vahelist dünaamilist vastasmõju (Antrop 2005: 2). 2017. aastal Eesti riigi poolt allkirjastatud Euroopa maastikukonventsioon peaks aitama inimestel suhestuda maastikuga, et seda enam vääristada ja hoida (Scazzosi 2004; Olwig 2007; Jones 2007; Jones *et al.* 2007; Palang 2008b, 2008c; Palang 2014: 492 kaudu).

Maastike käsitlemisel saab kas mõista, miks maastik on muutunud selliseks, nagu ta hetkel on või taastada teatud ajastu maastikku. Eestis lähtuvad planeerijad maast kui omandist, konventsioon vaatab maastikku aga kohana, tervikuna ja räägib iseloomust, kohavaimust, unikaalsest ajaloo ja identiteedist. Nii saab vaadata pärandit kultuuri ja looduse mõttes, samuti jätkusuutlikkusest ja kapitalist (Palang 2014: 490-492).

Iga traditsiooniline maastik väljendab koha ainulaadset tähendust või kohavaimu, mis aitab määratleda oma identiteeti (Antrop, 2000b; Antrop 2005: 7 kaudu). Erilised kohad ja mälestusmärgid annavad sümboolset väärtust ja toimivad maatriksina, mis võimaldavad orienteeruda ruumis ja ajas (Coeterier, 2002; Holtorf, 1998; Lynch, 1973; Antrop 2005: 7 kaudu). Pärand ruumis ja ajas võib olla looduslik ja kultuuriline, materiaalne ja vaimne – loodusvarade pärandit kirjeldatakse või selgitatakse kultuurilise vaimse pärandi kaudu. Seega on maastik kui pärand ja maastikku saab mõista ajaloolises ning kultuurilises kontekstis (Jones 1991; Palang *et al.* 2006; Kõivupuu *et al.* 2010: 120 kaudu). Pole tähtis,

kas tegemist on inimtekkelise või loodusliku objektiga, oluline on pärandi ohustatus inimtekkeliste ja looduslike protsesside poolt. Kultuurmaastikku saab defineerida väärtustatud joonte kaudu maastikus, mida ähvardab häving või kadu, kuid väärtuse tekkeks peavad olema inimesed, kes midagi väärtustavad (Jones 1991, Lothian 1999; Palang 2014: 493 kaudu).

Olulisemad maastikumuutjad on olnud linnastumine, loodusõnnetused, globaliseerumine ja kättesaadavus (Antrop 2005: 5; Palang 2014: 493). Inimestel on tekkinud teadlikkus globaliseerumise mõjude ohust kohalikule identiteedile ja piirkondlikule mitmekesisusele ning selle tarvis on tehtud ka mitmed algatused, nagu näiteks Euroopa maastikukonventsioon 2000. aastal. Maastikke peetakse "Euroopa ühise pärandi hulka, mis väärivad kaitset ja haldamist" (Antrop 2005: 2, 3).

Kui tuuakse välja, et maastiku kujunemises on oluline roll globaliseerumisel, siis Eesti taluarhitektuuri kaitsjad saavad kultuuripärandiga maastike puhul viidata mulgi taluhäärberitele. Kuid ka väärtused muutuvad ajas, tuues näiteks kiviaiad. Kolhoosiajal lükati kiviaiad kokku, kuna nad segasid põlluharimist. Tänapäeval makstakse aga kiviaedade taastamise eest talunikele toetust, sest usutakse, et neil on esteetilised, ökoloogilised ja ajaloolised väärtused (Palang 2014: 495-497). Seega maastike väärtused on kokkuleppe küsimus.

Meie tänapäevane maastik on järeltulija kolhoosimaastikust, sellele eelnes talumaastik ja mõisamaastik. Nii on näiteks üle saja aasta püsinud kinnistupiirid, sest 1940. aastate natsionaliseerimise käigus jäid inimeste mällu alles ka vanad piirid. Maastikul on mingi osa, mis muutub ühiskonna murranguga, kuid mingi osa säilitab siiski traditsioone rohkem, kui arvatakse (Maandi 2005; 2009; Palang 2014: 497 kaudu).

Tänapäeval ongi inimeste oluliseks eesmärgiks säilitada järelpõlvedele kultuuriliselt ja ajaloolisest mitmekesine, järjepidev, aga ka elujõuline ning jätkusuutlik keskkond. Selle paremaks saavutamiseks tuleks lisaks kaitse- ja säilituspoliitikale määratleda ka unustamis- või rahulejätmisspoliitikat, sest et erinevate elementide väljalangemine ja hävinemine on osa iseloomulikust asumi arengumustrist. Kui aga säilitatakse kõike, siis võidakse ammendada eelarvemahud ning saavutamata jäävad eesmärgid, mida planeerides oleks võimalik olnud saavutada (Parts 2008: 177, 178). Kõik, mis pole kultuurmaastikus funktsionaalne, kas kaob või saab temast pärand.

1.2 Eesti talumaastik

Eesti maastikud on jagatud muistseteks, pärand-, talu-, kolhoosi- ja tänapäevasteks postmodernistlikeks maastikeks (Palang *et al.* 2006; Alumäe *et al.* 2011: 20 kaudu). Tänapäeval ei ole Nõukogude kolhoosimaastik talumaastiku kontekstis väga hinnatud. Samas vanemate ajalooliste kihtide jaoks, mis on samuti võõraste võimude poolt toodud, on olnud rohkem aega kohanemiseks (Maandi, 2009; Alumäe *et al.* 2011: 23 kaudu). Võib öelda, et maastikupärandi tekitamine on olnud rahvuslik, kui mitte natsionalistlik. Selleks on peale ajalise distantssi, omad põhjused. Mõisamaastik on turvaliselt ära peidetud talu- ja kolhoosimaastiku kihtide alla ning baltisaksa pärand on säilinud rahvusmaastiku diskursuses. Näiteks mõisahäärberitest on saanud üks eesti maastiku sümboleid (Palang 2014: 498-499).

Järjest enam on hakatud tähelepanu pöörama ehitiste ja maastike rollile mälupaikade loomisel (=kollektiivne mälu). Maastiku, rajatise või ruumi kujunemisel mälupaigaks on võtmerollideks erinevad praktikad ja kultuurilised meediumid. Just nende koosmõjul ja kaudu toimub olemasolevale maastikule tähenduse omistamine ja levitamine, teisendamine ja käigushoidmine (Kaljundi, Sooväli-Sepping 2014: 19, 21). Maastik kätkeb tänapäeval endas tunnetamise ja vaatamise viisi, olles samal ajal meeltega kogetav ning käegakatsutav, mida mõjutavad poliitilised ja sotsiaalsed suhted, teisalt loodusjõud (Keisteri 1990; Kaljundi, Sooväli-Sepping 2014: 16 kaudu).

Käsitlemaks maastike, sealhulgas taluaedu, on oluline kohaidentiteet. Maastik on kui unikaalsete omaduste kogum, mille põhjal on ta eristatav teistest maastikest. Selle määratlemine sõltub inimestest, kes suhestuvad antud kohaga (Nurme, Nutt 2012: 27). Talumaastiku käsitlemisel on ühtviisi olulised nii inimese suhe maasse kui maa kasutusviis.

Eesti talu (=külamaastiku) kujundamisel on olulist rolli mänginud reformid. Eesti ajaloos on toimunud 5 suuremat maareformi. Esimene reform oli 1816. ja 1819. aastatel, kui Eestimaal jõustus talurahvaseadus ning algas mõisamaade rentimine taludele. Teine reform oli 19. sajandi teisel poolel, aastatel 1849-1856, kui mõisad alustasid talude müüki – pandi alus põlistalude tekkele. Kolmas maareform leidis aset 1920. aastal, kui eesti talupoegadele

hakati jagama mõisa maid. Neljas reform toimus 1940. aastatel (bolševistlik reform), kui maa võeti taludelt ära ja riigistati. Viimane ehk viies reform toimus 1990ndatel, kui sooviti taastada maaomandi õiguslik järjepidevus (Koguteose Eesti...2014: 110, 205-206; Troska 2008: 208-211).

Maareformid muutsid külamaastikku, talumaade ja talukohtade kujunemist tunduvalt (Troska 2008: 208-211).

Kolmanda, Eesti Vabadussõja (1918–1920) ajal läbi viidud maareformi käigus toimus suurmaaomanduste riigistamine, riigi tagavaramaa ja uute talukohtade loomine. 1919. aasta Maaseaduse (RT 1919, 79/80, 156: 625-627) põhieesmärgiks oli mõisate maavalduste tükeldamine ja elanikkonna maavajadus rahuldamine, et inimesed saaksid elatada oma peret, ning põllumajandustoodangu suurendamine, mida väikemajandid andsid mõisatega võrreldes pindühikult rohkem. Eesti Vabariigis elanud inimestest oli enamik maarahvas – 1922. aastal moodustas Eesti rahvastikust 71,5% (Tammet 2003: 130).

Reformiga riigistati enamik mõisnikele kuulunud maavaldustest (96,6%). Loodi üle 56 000 uue talu, lisaks juba varasematele 23 000 renditalule ja 52 000 ostutalule. Asunikutaludeks jagati nii põllu-, heina- kui karjamaad. Talusid said ka alalised mõisatöölised, kuid eelistati Vabadussõjast osavõtnuid, kes moodustasid üldarvust 46,6%. Reformiga anti juurdelõikeid ka väiksematele taludele. Kogu riiklik kultuurmaa tagavara jagati 1920. aastail maareformiga välja, lisaks veel umbes 2000 uudismaakohta. Asunike esimeseks ülesandeks saigi tollal krundi hoonestamine - seda kergendas riiklik laen, mida paljud kasutasid (Lutsepp 2007: 93, 97).

Talude maa ülesharimine ja hoonestamine toimusid kahel viisil, kas asuja enda ettevõttel (=asunikutalu) või tegeles sellega riik, hoonestades talusid ja harides maad umbes 3 hektari jagu (=asundustalud), et asujal oleks olemas peavari ja toit. Kuna riik tegeles osade maade ülesharimisega ja hoonestamisega, siis moodustati maakondadesse komisjonid, kes valisid maataotlejate hulgast uusasundustesse asujateks tublimaid, kellel oli mõni kutseoskus ja vajalik varandus. Eesõigus anti suurematele peredele (Lutsepp 2007: 94).

Asundustegevuse paremaks korraldamiseks loodi Põllutöoministeeriumi juurde 1929. aastal Asunduskomisjon, kelle esimeseks ülesandeks sai otsida elamiskõlblikke maid, rajada neile juurdepääsuteed, teostada planeerimis- ja maaparandustööd, ehitada vajadusel hooned ning seejärel ühes päraldistega müüa omandatud maad juurdelõigeteks

väikemajapidamistele või uute iseseisvate majapidamiste asutamiseks. Kui kultuurmaad olid riiklikust maagavarast välja jagatud, asuti uusi asundusi planeerima riigi tagavaramaadele, soostunud heina- ja karjamaadele ning metsamaadele. Õnnestunumaks loeti metsamaa-asundusi, mis olid rajatud suurte metsade piirkondadesse, kus asunikud said metsatööde kõrvalteenistusest paremini ära elada. Kui vabariigi alguskümnendil said asunikud maa ning pidid ülejäänud töödega ise toime tulema, siis edaspidi aitas riik maaparandustöödega ja ehitas suurematesse uusasundustesse ühisviljakuivateid ja koolimaju. Rajatud asundustest tuntumad, Lepplaane ja Pikavere, ehitati valmis odava pikaajalise laenuga. Esimeseks sooasunduseks sai Pikavere-Suursoo Peningi vallas Harjumaal, kus algasid mõõtmis- ja kuivendustööd 1930. aastal (Lutsepp 2007: 94, 101).

1930. aastatel Eestis valitsenud majanduskriis sundis inimesi järjest enam maalt linna elama tulema, kuna paljud ei leidnud maal enam rakendust. Eesti Vabariigi sotsiaalpoliitikaga üritati leevendada tööpuudust, majanduslikult järeleaidata vaesemat elanikkonda ning tõsta iivet, rajades planeeritud ehitustegevuse kaudu uusi asundusi endistele mõisamaadele ja riigi tagavaramaadele. Samas mängis asundustegevus suurt rolli talumaastiku olemuse muutmisel, kuna soistest aladest ja metsadest said kultuurmaastikud. Kultuurtehniliselt hooldatud maastik pidi pakkuma silmailu ning maaparandustööde käigus jagati asunikele vastavalt nõuandeid. Peamiselt soovitati jätta kodumaiseid põõsaid ja puid üksikuna või salguti põldude vahele ja teede äärde, et uus vaade ei jääks liiga lagedaks (Tammet 2003: 130).

Kolmanda maareformiga oli alanud ka põlistalude uuendamine. Põllumajandusreform tõi kaasa taluplaanide koostamise, talude planeerimisel ja rajamisel täpsustus taluaia mõiste ning arhitektide ja aednike poolt valmisid mitmed tüüpplaneeringud. Talupidajad hakkasid väärtustama lisaks põllu- ja karjamaale ka oma koduaeda. “Ilusa vilja, ilusate loomade ja muu kasutoova ilu kõrval tehti tööd ja nähti vaeva vaimukosutust pakkuva ja puhkust soodustava ilusa kodu nimel, ning mitte ainult koduõues, vaid ka oma kodu mõistega hõlmatud metsas ning heina- ja karjamaal.” (Sirendi 2006: 246). Maaomanikuna mõisteti, et /---/kodu ilma puude, põõsaste ja lilledeta, tuulte ja tormide käes on külm ja kalk, ei kõida inimest kodu külge, ei tekita koduarmastust, jätab lapsepõlve ja täiskasvanuelu kodusoojuse, hubasuse ja rõõmudeta“ (Sirendi 2006: 246).

Talude planeerimist suunas küll riigi põllumajanduspoliitika aastail 1920-1930, kuid seda toetas rahvuslik maa- ja taluideoloogia. Agraarrahvuslus muutus jõuliseks 1930. aastate

teisel poolel, kui seda propageeriti agraarparteide poolt (Karjahärm, Sirk 2001: 252-253; Kaljundi *et al.* 2014: 295 kaudu). Autoritaarne režiim soovis luua ilusat pilti Eesti sidusast ühiskonnast ja uutest küladest, mis parandasid maarahva elutingimusi, püstitades poliitilispropagandistlikke eesmärke (Lutsepp 2007: 117). Talumees asus oma maad harima, karja parandama ja talu korraldama lootuses ja heas usus, et see õigus on talle ja tulevastele põlvedele alati tagatud. Mõisamaastikule iseloomulike prantsuse ja inglise stiilis parkide ilust sobisid taluõuele küll vaid üksikud kujunduselemendid. Kõrghaljastuseks, taluhoonete kaitseks, tuulevarjuks ja kaunistuseks valis maainimene kodumaiseid puid. Kombeks oli istutada õunapuid (*Malus domestica*), aga ka muid puid pereliikmete õnne- või nimepuudeks. Kõigil juhtudel aga tuli koduiluks valida vaid neid põdsaste või puude liike, mis sobisid antud kasvukoha maastiku põhja- või lõunakaldega, mullastikuga, niiskusrežiimiga, varju ja valguse tingimustega loodavas koosluses. Ilupõdsastest jäi kõige tähtsamale kohale taluõues juba kodumaiseks peetav sirel (*Syringa L.*) ja lilledest eelistati koduaias kaitset ning hooldamist vähe vajavaid püsililli. Muru kujunes karjaaiast eraldatud niinimetatud rohtaiast enamasti paljuliigiliseks ja botaanilise koostise poolest püsivaks, sõltuvalt tallamisest, mullastikust ja niitmisest (Sirendi 2006: 247).

Tagasivaatena hinnates oli rahvuslik maa- ja taluideooloogia tuumaks põlvkondade järjepidevuse, maaelu moraalsuse ja rahvuse igavikulise rõhutamisel. See rajanes ideele, et rahvuse parimad küljed kehastuvad talupojas – töökus, maa-armastus, ausus ja püüdlus enesemääratlusele (unistus talust ja selle ostust). Oluline oli arusaam isamaa-armastusest läbi kodutalu – seda näitas ka kodutalu kujundamise kampaania tähtsus rahvuse kasvatamiseks 1930. aastatel (Kõresaar 2005: 57, 60; Kaljundi *et al.* 2014: 295-296). Koduaia tähtsus, planeerimine ja esteetilisus peegeldasid püüet jõuda euroopalikule tasemele. Kui aga võtta tänapäeva konteksthinnangus, et maastik on tajumise viis ja idee maastikust enamasti pildiline, siis Eesti talumaastiku pilt kerkis esile juba rahvusromantilises kunstis 20. sajandi algul. Seda seostati lisaks talurahva staatuse paranemisega, rahvusluse ja talude päriksostmisega. Paralleelselt moderniseerumis püüdega tekkis arusaam, et autentsed ja igavesed väärtused tuginevad talupojale ja tema sidemega maale (Levin 2010: 103; Kaljundi *et al.* 2014: 296 kaudu).

Maastik on mänginud suurt rolli rahvuslike identiteetide kujundamisel. Maastik pole mitte ainult vaatlusobjektiks vaid võimumängude osaline – ta on olnud vahend ühiskondliku ja rahvusliku identiteedi loomisel. Ruum pole neutraalne taust vaid ideoloogiline ja poliitiline

nähtus, mis taastoodab ja mõjutab ühiskondlikke suhteid ja ühiskonda (Kaljundi, Sooväli-Sepping 2014: 15). 1920.-1930.aastate talumaastiku muutsid Eesti annekteerimine Nõukogude Liidu poolt ja II maailmasõda.

1.3 Talud sotsialistliku ühisomandi ajajärgul ja taasiseseisvumise järgselt

Pärast sõda säilinud talusid tuleb käsitleda uue maaomandi võtmes. Uus maakasutussüsteem sündis sotsialistliku omandisuhete reformi tulemusena – maa riigistati okupatsioonivõimu poolt ja Eesti külamaastik muutus järk-järgult sotsiaal-majanduslike tegurite koosmõjul kolhoosimaastikuks.

Eesti põllumajandusmaastiku võib tinglikult jagada okupatsioonide perioodi neljaks allperioodiks: 1) talumajapidamise koormamine ja piiramine (1940-1949), 2) talude likvideerimine ja sundkollektiviseerimine (1949-1955), 3) majandite liitmine ja juhtimise väljakujunemine (1955-1980) ja 4) kolhoosikorra lagunemine (1980-1990) (Laansalu, Šank 2007: 3).

Üleminek nõukogude põllumajandussüsteemile algas juba 1940. aasta lõpus. Riigimajandid ehk sovhoosid kujundati endistest riigimõisatest ja kulakutelt ära võetud suurtaludest. Pärast sõda moodustati esimesed kolhoosid. 1949. aasta märtsiküüditamine aitas kolhoseerimise edendamisele suuresti kaasa – aasta lõpuks oli tekkinud Eestis üle 3000 ühismajandi. Esialgu olid sovhoosid ja kolhoosid väikesed, koosnedes ühest või paarist kuni kolmest külast. Sovhoosid olid kolhoosidest veidi suuremad – kolhoosis oli tollal umbes 33 peret. Majandite tugevdamiseks korraldatud ühendamiskampaania tagajärjel vähenes sovhooside ja kolhooside arv kolm korda (Pärdi 2008a: 554).

Maarahva senine elulaad ja maamajandus lammutati nõukogude võimu poolt lauskollektiviseerimise abil. Maaelanike arv vähenes ulatuslikult 20. sajandi teises pooles (767 535 inimesest 446 833 inimeseni), põhjuseks küüditamised, talumajanduse lõpp, sundkollektiviseerimine ja ideoloogiline vägivald. Paljud talud kas hävisid või jäid laokile, mahajäetud taluasemed tasandati aja jooksul. Muutus oluliselt ka vanade säilinud talude õuepilt. Mitmed hooned jäid unustuse hõlma, kuna nad olid kaotanud uutes oludes oma otstarbe (Troska, Viires 2008: 240).

Kõik iseseisvad talumajandid kaotati järk-järgult, kuid kõige suuremat kahju kandsid suurtalud. Sõja järgselt säilinud mõisahooned kasutati majandi keskustena või muuks otstarbeks. Endistes taluhäärberites seati sisse poed, majandite kontorid, lasteaiad, külanõukogu ning isegi kanalad. Aja möödudes hakkasid majandid suurenema ning ehitati linlikud keskasulad. Rändtöölised paigutati elama kõrvalisteks jäänud taludesse (Pärdi 2009: 5).

Stalinlik plaan nägi ette looduse ümberkujundamist ja külamaastikku muutmist. Eestis mindi üle mehhaniseeritud põllumajandusele. Vähenes hobuste kasutamine põllumajanduses 16 kordselt, energeetilised võimsused aga suurenesid 20 korda, seda aastatel 1939-1980. Künnitöid hakati tegema traktoritega ning teravilja koristama kombainidega. Suurtootmisele oli väga oluline uuenev ja kaasajastuv masinapark, seda nii mineraalväetiste laotamises, alusturba tootmises, maaparanduses jpm (Koguteose Eesti...2014: 13, 41). Maaelu muutis põhjalikult elektrifitseerimine. Kolhooside ülesandeks sai oma piirkonnas elektrivõrkude rajamine ja liinide ehitamine, kohaliku elanikkonna varustamine elektriga, kuigi mitmed maapered (30%) jäid ilma elektrita aastakümneteks (Pärdi 2008a: 557).

Maaparandus mõjutas väga palju Eesti maa-asutust ja -maastikku. 1960.-1980. aastail hävis riigi poolt heldelt kinni makstud maaparandustööde tagajärjel taluajastust pärit külamaastik. Kadusid nii heinamaad, väheldased põllud, piirikivid, vanad põlispuud taluhoonete ümbrusest ja taluteed. Taluhooned, mis jäid maaparandustöödele ette, osteti riigi poolt omanikelt ära. Mitmed inimesed ostsid oma poollagunenud taluhoonete müügist saadud raha eest linna või majandikeskusesse maja. Tekkis ääretuna tunduvate kultuurohumaade ja põldudega uus lage kolhoosimaastik, mida oli hõlbus suurte põllumajandusmasinatega harida (Pärdi 2008a: 557).

Kuna kasutusele võeti võimsam põllumajandustehnika, eeldas see korralikku teedevõrku ja suuremaid põllutöömassiive. Projekteerimistingimused nägid ette korrapärase, soovitatavalt ristküliku kujuga väljasid, mis peaksid olema vähemalt 20 hektari suurused. Väljade vahele nähti ette kompenseeritavaid alasid nii, et iga 1000-2000 hektari kohta jääks 5-8% pindalast rohevõrgustikku ja üks metsaala ökoloogilise tuumalana. Kuid esines juhtumeid, kus rohevõrgustiku osa jäi sovhoosidirektorite ja kolhoosiesimeeste nõudel ehitustöödel kujundamata. Läbimõttlemata oli ka rajatavate suurfarmide asukoha valik (Aleksand 2007: 369).

Teedevõrgu tiheduse projekteerimine sõltus mulla tallamiskindlusest. Positiivse näitena saab välja tuua suurte teede äärde puude istutamist maanteevalitsuste algatusel (õunapuud, pihlakad jne). Maanteeäärse puuviljakasvatusega puutusid kokku sõjas käinud mehed, kes olid käinud Lääne-Euroopas ning sealt võeti ka eeskuj. See oli tollal täiesti omaette aiandusviis, palgati töötajad, kes pidid neid puid hooldama ja saaki koristama (Kõivupuu 2010: 107).

Kuna iluaiandus oli kuulunud maakodu juurde, kutsusid arhitektid ja iluaednikud peale sõda maarahvast üles oma koduõue ilu taaslooma või looma (Port, 1946; Kerdi, 1958; Mägi, 1958; Sirendi 2007: 509 kaudu), aga ka kolhooside ja sovhooside keskuste ümbrust kaunistama (Tamm ja Niine, 1953; Paivel 1957: Sirendi 2007: 509 kaudu). Leiti, et kord ja ilu kodude ja töökohtade ümber ei ole isiklik asi ning anti soovitusi maakodude haljastamiseks. Soovitavalt peeti nii suur kui ka väike aed jagada nelja ossa (eesaed; puhkeaed; tarbeaed; majandusõu) ja koduaia kujundamiseks jagati nõuandeid lillede, ilupuude ja -põõsaste valiku küsimuses (Sirendi 2007: 511-513). Kodumaise kasvuhoonemajanduse arenduse tulemusena rajas aiamaa omanik kasvuhoone, ettevõtlik maakodu omanik kastmisotstarbe paremaks lahendamiseks tiigi. Kiviktaimlad, tiigid, lillekastid jm hakkasid koduaedades enam levima siis, kui maainimesel oli oma koduaia hooldamiseks ja kodu kaunistamiseks rohkem aega (Sirendi 2007: 513).

Elamuehitus kujunes peamiseks hoovaks, millega hakati muutma maa-asutust ja elulaadi. Kollektiviseerimisega kaasnesid uued nähtused – sovhoosi- ja kolhoosiasula. Järgmiste aastakümnete jooksul koondus maarahvas vähestesse, kuid Eesti mõistes suurtesse asulatesse. Kuna inimesed läksid elama keskustesse, hävisid sotsialistlikult reformatud põllumajandusmaastikul tuhanded talud ja hääbusid põlised külad. Nõukogude võim uskus, et kolhoosimaastiku näitel on võimalik liita linna- ja maaelu plussid ehk säilitada maaelu eripära ning luua linlik arhitektuurikeskkond.

Kolhoosidest varem hakkasid keskasulaid planeerima ja ehitama sovhoosid. 1950. aastal rajatud sovhoosiasulad olid tavapärase ilmega Eesti külast küllaltki erinevad. Enim ehitati 4-5 korteriga ahiküttega elamuid, mis paiknesid tihedalt üksteise kõrval külatänavaga ääres, kortermajade taga olid puukuurid. Kolhoosid hakkasid rohkem ehitama 1950. aastate keskpaiku. Kuna maal oli tekkinud tööjõupuudus, andis riik raha ja vahendeid, et kolhoosid ehitaksid kolhoosnikele 2-3 toalisi ühepereelamuid. Elamu kõrvale oli mõeldud hoone loomapidamisruumidega ja aiamaaga. Uutes majandamistingimustes tekitas

probleeme maa-asutuse hajusus. Korteri puudus maal ei tähendanud seda, et kortereid poleks olnud, vaid hoopis seda, et nende asukoht polnud seal, kus vaja oleks olnud. Murrang maaelamuehituses toimus 1950. aastate lõpul, kui hakati ehitama sektsioonielamuid ehk suuri linnatüüpi kortermaju – see oli tollal täiesti uus nähtus. Uuelaadne hoonestus kujundas põhjalikult ümber maa-asulate väljanägemise ja maaelanike elamisviisi. Seni talueluga harjunud inimesed pidid ümber harjuma linliku elulaadiga (Pärdi 2008a: 559-561).

Kahe- ja kolmekorruseliste sektsioonielamute rajamise taga oli nõukogude elamuehituse suur maht ja majanduslikud kaalutlused. Peeti otstarbekaks, et tüüpprojektide järgi ehitatud sektsioonielamuid kasutaksid inimesed, kes ei ole huvitatud isiklikust aiapidamisest või on nõus sellest oma isikliku mugavuse nimel loobuma. Ühepereelamud, mida on nimetatud ka maakodudeks, individuaalmajadeks, eramuteks, talu tüüpi elamuteks (koos abimajapidamise kõrvalhoonetega), võisid olla ainukesed, mida põllumajandustöötajad said ehitada oma raha eest. Individuaalprojektid nägid ette maja juurde kuuluvat aeda (Joa, Sirendi, 2007: 258, 259). Majandustegevuse tsentraliseerimise käigus 1970.–1980. aastatel ühendati palju maamajandeid ja rahvastiku koondamise tõttu tekkisid ääremaad. Sajanditevanused põliskülad, vanad valla- ja kihelkonnakeskused, endiste osakondade ja väikekolhooside keskused tühjenesid ning hääbusid. Suurmajandite heakorrastamisel aga eelisarendati üht keskasulat (agrolinnakut), mis tähendas teiste asulate hooldamise ja haljastamise unarusse jätmist (Pärdi 2008a: 563).

Vaatamata riiklikule tsentraliseerimispoliitikale elas 1970. aastal tervelt 86% Eesti kolhoosi- ja sovhoosiperedest ikka endiselt taludes hajali. See tähendas vanade talukohtade osalist korrashoidu koos aiamaa kasutusega. Ent järgneva kolme aastakümne jooksul toimus murrang: 2000. aastal elas talumajades veel ainult 31% maarahvast ehk peaaegu kolm korda vähem kui 30 aasta eest, seevastu kortermajades asus juba 40% ja uuemais pere- või ridamajades ligi 29% (Pärdi 2008b: 119).

1980. aastatel, aga mõnel pool ka varem, õpiti kõrgemalt hindama vanade hoonete (kõrtside, mõisahoonete, talumajade, postijaamade, veskite, rehielamute) väärtuste erilisust ning selle rahvusliku ajaloolise ja tähenduse väärtuse kasvatamist uuemal ajal. Vanade majade säilitamise probleem tekkis, süvenes ja teravnes ka sellest, et maaelanikkond vananes. Esmajärjekorras puhketsoonides ja looduskaitsealadel soovitati ja püüti vanade taluhoonete säilitamisel silmas pidada nende turismialast ja ajaloolist väärtust. Osa

rannikualast oli tsiviilelanikkonnale okupatsioonist peale jäänud suletuks. Vene sõjavägi ja piirivalve võisid säilitada küll rannakülade loodusliku väärtuse, ent maaehitused lagunesid või lammutati (Joa, Sirendi 2007: 260-261). Koos taludega hävisid taluaiad ja ajaloolisi talusid tähistasid võsastunud taluasemed.

1991. aastal Eesti taasiseseisvus ning alustati riiklike ümberkorralduste loomisega, nendeks olid maa-, omandi- ja põllumajandusreform. Reformide eesmärgiks oli talumajanduse taastamine sama suurtena ja samal arvul nagu need olid enne nõukogulikku maareformi 1940. aastal (Koguteose Eesti...2014: 191). Enne taasiseseisvumist, 1989. aastal, oli Eesti NSV Ülemnõukogus vastu võetud taluseadus, millele tuginedes sai hakata taastama põliseid talukohti ja -tootmist (Paluoja 2012).

Pärast reforme langes esmalt tootmise killustamise tõttu kolmandik kultuurmaad sihtotstarbelisest kasutusest välja. Põllumajandussaaduste hinnad olid kohalikul siseturu tasemel mittetasuvad, aga väetiste, tehnika jm sisendite hinnad püsisid maailmatasemel. Uustalunikke riik ei toetanud, mis oleks vajalik olnud talude elujõulisuse hoidmiseks. Probleemiks oli ka see, et mõned uustalunikud oskasid küll tööd teha, kuid neil puudusid ärilised oskused. Ligi kolmandik loomi ja maad omandanud õigustatud subjektidest loobusid talu majandamisest, kuna elati juba linnas. Pärast reformi jätkas põllumajandussaaduste tootmist 68 000 taastatud talust vaid mõni tuhat. Paljud talud tootsid kahjumit ning pidid tegevuse lõpetama. Reform oli edukam seal, kus ühistootmine säilitati endise osakonna või majandi piires, edukamaks kujunesid ka suuremad talud. Nende nimetuseks kujunes kodumajapidamised (Koguteose Eesti...2014: 104).

Reformide tulemusena kasvas maal tööpuudus. Eestis vähenes 1989.-1993. aastatel põllumajanduse töökohtade arv OECD andmetel keskmiselt 10,4% aastas. Põllumajanduse reformimise tagajärjed kajastuvad statistikas: üks kolmandik lubjatud, kultuuristatud, massiivistatud, vajadusel kuivendatud maid jäid sööti ning kasvasid umbrohtu ja võsastusid ning kaotasid oma viljakuse. Riik lubas luua eeldused 140 000 eestiaegse talu taastamiseks õiguslikus järjepidevuses ja majandustingimused reformida, et nad saaksid edukamalt tegutseda. Mõned külad muudeti eurotoetustega elamisväärilisemaks, kuid tahe, lootus ja usk pidi külarahva poolt olema. Endiselt on Eestis külasid, kus elanike vanus ületab 60 aastat ning külad kaovad seetõttu kiiresti (Koguteose Eesti...2014: 105-109).

Taasiseseisvumise järgselt suurenesid maaelanikel võimalused oma koduaeda kujundada. Moode ja stiile aiakujunduses hakkasid dikteerima kodukujundusajakirjad paberil ja veebis

ning aiandusärid nagu näiteks Hansaplanti Roheline Kaubamaja, püsiistikute sortiment laienes ning suurenes hooajaliste ilutaimede valik. Linnainimesed hakkasid oma suvekodusid nii öelda raamatu järgi rajama, tekitades võõristust põliselanike hulgas, ent samas ka jäljendamissoovi (Kõivupuu 2010: 107). Tollase presidendi Lennart Meri eestvedamisel taastati 1990ndatel ka kauni koduaia konkurss, mis toimub tänaseni üle-eestilise üritusena.

1990. aastate II poolel ärkas uuele elule kooliaiaandus. Maapiirkondadel oli majanduslikult raske ning koolid kasvasid ise köögivilju ja kartulit, et soodsamat koolilõunat pakkuda. Taasiseseisvumise järgselt Arno Tali sihtkapitali poolt koolides ellu kutsutud „Tootsi peenra“ konkurss lisas kooliaiaandusele hoogu. Konkursi üldisem eesmärk oli õpetada lastele ajatööoskusi ja -teadmisi ning tagada korrashoid koolide maa-alal. Erilist rõhku pandi just köögiviljakasvatusele ehk praktilisele poolele. Konkurss kestis siiski ainult mõned aastad, kuna polnud piisavalt koolide ega sponsorite huvi (Banner 2012: 141-142).

Kooliaia esmaseks ülesandeks on tänapäeval toetada klassiruumis tehtavat kasvatus- ja õppetööd, kuid kooliaedade struktuur on muutunud ja pind tasapisi kahanenud. Üha vähem kasvatatakse traditsioonilisi aiavilju ja selle arvelt suureneb muruala, kuna ei suudeta oma jõududega kooliaedu korras hoida. Ka maapiirkondades elavad lapsed kortermajades ning nende kokkupuude loodusega on samuti kasin. Sama tendents kehtib koduaedades, kus ei kasvatata enam aedvilju ning lapsed ei mõista, kust tuleb toit ja kuidas taim kasvab. Tänapäeva elu on pealiskaudne ja kiire, mis on muutnud inimeste hoiakut ja suhtumist. Kõik eluks vajalik ostetakse poest ning isetegemine ei ole seetõttu moes (Banner 2012: 148, 151-154).

Nii nagu kaovad maaelanikest tühjenevates külates koolid ja kooliaiad, kaovad ka taluaiad. Õued ja aiad on alati hoonete juurde kuulunud ning need kajastavad üldisemalt asetleidvaid arenguid maaelus. Uueks arengusuunaks tänapäeva taludes ja maakodudes on see, et õued on jäänud sama suurteks, kuid erinevus on hooldatud ala pinnas, mis on suurenenud ja võib veelgi suurened. Kuna aiandustehnika on üha võimsam, laiendatakse pidevalt niidetavaid murualasid.

Peenramaade suurus on samuti vähenenud, kuigi jätkuvalt kasvatatakse köögiviljad ja kartul ise. Aedvilja kasvatamine võib olla kallim, kui pole maaharimistehnikat ega sõnnikut omast käest võtta. Inimesed on hakanud kasvatama varem vähetuntud ja uuemaid kultuure (melon, seller, arbuus, baklažaan jne), lisaks tavapärastele kaalikatele, kapsastele

ja punapeetidele. Uutest kultuuridest on huvitatud just nooremad aiapidajad või kohalikud aiandushuvilised. Vanemad inimesed kasvatavad traditsioonilisemaid aedvilju. Samuti on tänapäeval populaarsed kasvuhuooned ja taludes kasvatatakse viljapuid ja marjapõõsaid.

Näiteks 2012. aastal Kihnu saarel Eesti Vabaõhumuuseumi poolt teostatud välitööde käigus selgus, et viimaste aastakümnete suuremad muutused aianduses on aset leidnud iluaianuses, kuna varasemalt polnud inimestel sellega tegelemiseks aega. Maja seinte äärest akende alt võis leida lillepeenraid, samuti maja eest õuelt. Eelkõige vajadusi silmas pidades on taludesse rajatud ka veesilmad. Enam ei peeta kodus loomi ja seetõttu on inimestel rohkem vaba aega, mis suunatakse kodukaunistamisse. Seega on muutunud ka aia mõiste, mille all mõeldakse hooldatud õueala hoonete ümbruses ning ilu- ja viljapuuaeda (Banner 2015: 110-119).

Suvilakultuuri ja linliku elulaadi maale viimise näitena saab välja tuua Rebala maastikukaitsela, kus pole traditsioonilisest taluarhitektuurist palju säilinud – rehemajad on lagunemas, hävinud või ümber ehitatud. Peale Eesti taasiseseisvumist on hakatud kasutama uusi ehitusmaterjale ning hoogustunud on elamute ümberehitamine. Paljud kaitseala talud on kasutusel suvekodudena ning neis on suvilakultuuri ilmingud – lокkavad lilled, peenra- ja kartulimaad on muudetud muruväljakuteks, aiakujunduselementideks on vanavara. Vastasleeri moodustab inimene ise, kes küll sooviks elada maal, aga mitte liiga kaugel linnast, kuna linnas on töökohad ja armastatakse mugavusi (Tamjärv 2008: 244-245, 248). Just muutlikud ajad ja väärtused on need, miks varasemad aiad kaovad – inimestel pole enam aega ega võimalusi ning aed hääbub (Toomet 2016: 78).

Aed on inimeste kätetöö vili ning püsib alles tänu inimtegevusele. Samas on kodu ja aiad pidevas muutumises, peale tungivad uued ja moodsad lähenemised, mistõttu jääb kunagi olnu selle kõige varju või halvemal juhul taandub igaveseks. Aiad kaovad kiiresti, kui lastakse neil olla omatahtsi (Kõivupuu 2010: 109-110).

Veel on väidetud, et tänapäeva noored inimesed ei mõista enam maa-maastikku, aga maal on siiani veel palju kolhoosiaegset. Järjest rohkem inimesi kolib linnadesse ja paljudel lastel kaovad ära ka maavanemad. Nõrgenenud side põlvkondade vahel ohustab traditsioonide edasiandmist ning koha ja paiga identiteeti. Põhiprobleemiks Eesti järjepidevuse katkemisel ongi see, kuidas saada inimesed tagasi maale elama – et loodus maa-maastikku ei hävitaks. Inimesed tuleb hoida maal just seetõttu, et maastikud jääksid püsima sellisena nagu inimestele meeldiks (Palang 2008: 144, 145, 149).

Maakasutuse muutusi mõjutab kaudselt ülemaailmne linnastumisprotsess, linnade kasvu omakorda reguleerib maakasutus. Kui see on nõrgalt teostatud, siis on keeruline uusi eluasemeid maal arendada. Eelistatud olukorras on need kohad, kuhu linnaliste alade läheduse tõttu inimesed ehitavad oma suvekodud (Gutman, Radeloff 2017: 7-9). Samuti saab Eestis maakasutuse muutusena välja tuua põllumaade metsastumise, kuna paljud endised talupidajad on hüljanud oma põllumaad. Näiteks täheldati, et ajavahemikus 2000-2006 langes Lõuna-Eestis põllumajanduse intensiivsus, kuid suurenes Põhja- ja Kesk-Eestis (Bicik, Feranec *et al.* 2017: 14, 27, 28). Hetkel arvatakse maal olevat 175 000 kodumajapidamist, millel on väikesed põllumajandusmaa alad, kus kasvatatakse põllumajanduslikke saadusi oma majapidamise tarbeks (Klaus, Valdvee 2017: 54).

2. METOODIKA

Magistritöö kirjutamisel on kasutatud nii kvantitatiivset kui kvalitatiivset uurimismeetodit ning koostamine jagunes etappideks.

I etapp: 2017. aasta aprillil tutvus töö autor kirjandusega, et saada ülevaadet talude ja taluaedade tekkimisest. Pärast teoreetilise ülevaate saamist uuriti arhiivimaterjale talude õueplaanide kohta, mis tähendas seda, et algas esialgse valimi moodustamine. Valim moodustus selle järgi, et Eesti Muuseumide Veebivärvast töötati kõik pildiga museaalid ehk õueplaanid läbi. Nendest valiti välja sobivamad ehk siis need aia/õue/hooviplaanid, kus olid märgitud asukohad, aiaelemendid, koostaja nimi ja aasta. Täiendavalt leiti üks aiaplaan Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivist.

Seejärel asuti talude asukohti kontrollima Maa-ameti kaardiserverit kasutades, et näha, milliseid talusid on võimalik välitööde käigus üles leida. Algne valim – 25 talukohta kuuest erinevast maakonnast (Võrumaa, Põlvamaa, Tartumaa, Viljandimaa, Järvamaa, Jõgevamaa) kitsenes Maa-ameti otsingu käigus (lisa 1). Selgus, et paljud talukohad polnud enam säilinud (olid järele põllud) või siis otsing ei andnud mingeid tulemusi. Ühest talust Järvamaal otsustati loobuda, et piirduda Kesk- ja Lõuna-Eestiga. Valimisse jäi üheksa talu (Jõgevamaa, Tartumaa, Viljandimaa, Põlvamaa). Et välitööd sujuksid lihtsamalt, tuli kirjanduse ja planeeringute põhjal määratleda taluaia mõiste olemuslikud tunnused - hooned, õu ja aed.

II etapis algasid välitööd 2017. aasta suvel. Enne välitööd vormistati MS Wordis talude asukohtade Maa-ameti kaardid, digiteeritud arhiivimaterjalidest õueplaanid, inventeerimiskaart ja küsimustik (lisa 2 ja 3). Talude asukohad tuvastati Google Maps'i kaudu, koha leidmisel said pidepunktiks taluhooned. Inventeerimiskaardi koostamisel lähtuti Eesti Vabaõhumuuseumi Maa-arhitektuuri keskuse pärandkultuuri inventeerimiskogemustest. Taluomanikele/rentnikele suunatud küsimustiku eesmärgiks oli saada infot taluaedade varasema ja praeguse kasutuse kohta, kuid arvestati, et küsitluslehtedel olevad valikvastused võivad kitsendada kogutavaid andmeid ning

vähendavad nende kasutuspotentsiaali. Lihtsam küsitlus või vestlus võib anda rohkem vajalikku teavet (Kask 2012: 112, 116).

Välitööd toimusid järgnevalt: Kriiva talus 16.06.2017; Papioja talus 30.06.2017; Korbi talus 23.07.2017; Kanniksaare, Kirjase ja Rehemäe talus 20.08.2017 ning Kiini talus 17.09.2017. Taaskord kitsenes valim, kuna selgus, et üks talukoht oli hüljatud (Tipu talu, Viljandimaal, Põhja-Sakala vallas, Tipu külas) ja teisele puudus ligipääs (Sonni talu Viljandimaal, Viljandi vallas, Kiini külas). Valimisse jäi seitse talu neljast erinevast maakonnast (Jõgevamaa, Tartumaa, Viljandimaa, Põlvamaa). Välitööde käigus hinnati aedade säilivust, selleks vesteldi taluelanikega ja võrreldi tänapäevast olukorda arhiiviallikatega. Samuti pildistati (lisa 4).

III etapp: Pärast välitöid algas andmebaasiga täiendav uurimistöö. Arhiivi- ja välitööde tulemuste põhjal valmisid taluaedade kohta MS Excelis kaks tabelit, üks 20. sajandi, teine tänapäeva kohta (lisa 5 ja 6). 20. sajandi tabelis toodi välja 20. sajandi I poole talu asukoht, külatüüp, rajamise aeg, maaomanik, taluplaani autor, hooned/õueala, aed ja 20. sajandi II poole asukoht. Tänapäeva olukorda kajastavas tabelis toodi välja talu nimi, katastritunnus, talu kogupindala, hooned ja taluõu ja -aed, asukoht ja juurdepääs.

V etapp: 2017/2018 talvel jätkus töö arhiiviallikatega, et täpsustada talu ajalugu ja koht. Vanad kaardid on olulisteks infoallikateks, kuna näitavad ajaloolist situatsiooni, muutusi ning tegemist on dokumentidega. Kohapõhiseks uuringuks kasutati valdade skeemilisi kaarte ja majandite maakasutus kaarte. Maa-ametist kasutati Põhikaarti M 1: 10 000 (1995), 1-versast kaarti M 1: 50 000 (1901) ja NL topokaarte M 1: 25 000 (1947-1948); M 1:10 000 (1971/1972/1973/1975/1985). 1-verstane kaart on küllaltki mastaapne, mõõtkavas 1: 50 000-le, kuid see andis informatsiooni Kanniksaare talu kohta, mis eksisteeris juba 1901. aastal ning tegemist oli põlistaluga. Arhiiviallikes oli mõne talu pindala välja toodud vakamaades ning autor arvutas need ümber hektariteks. Üks Tallinna vakamaa võrdub 0,18 hektariga.

Kontekstanalüüsi loomiseks visualiseeriti põhikaartidele (ortofotodele) talude ajalooline planeering Paint programmis, mõõtkavas 1: 1000-le, et näidata talude kaupa maaksutuse erinevusi ligi saja aasta lõikes. Õue-/hoovi- ja aiaplaanid olid joonestatud erinevates mõõtkavades (1: 300, 1: 400, 1: 1000). Kuna plaanide eksplikatsioon oli osaliselt raskesti loetav, tuli paremaks loetavuseks lisada õueplaanidele märksõnad. Töö autor arvestas

jooniste koostamisel sellega, et õueplaanide ja põhikaartide (ortofotode) ilmakaared olid erinevad.

3. TULEMUSED

3.1 Teoreetiline uurimistöö

3.1.1 Talude planeerimine 1920.-1930. aastatel

1930. aastail käsitati talu (talundit) põllumajandusliku üksusena, mis koosnes kasutatavast maast ühes vastavate hoonetega põllumajanduslike saaduste tootmiseks. Talundid jagunesid suur- (üle 50 ha), täis- (30-50 ha), normaal- (20-30ha) ja väiketalundeiks (kuni 20 ha) (Väike Entsüklopeedia 1938: 1463).

Tänapäeval me mõistame talu all (taluhooned, talumajapidamine) tavaliselt ühele perekonnale kuuluvat elupaika ja väikest maamajandit, mis hõlmab maavalduse koos eluhoonete, abihoonete, nii majandatavate (aed, põllud, karjamaad ja heinamaad, mets) kui ka mittemajandatavate kooslustega (nt soo või osa metsa). Kuigi 1990. aastatest peale talusid juriidilise mõistena pole enam olemas, saab talu käsitleda endisaegse hoonetekompleksina koos juurde kuuluva kinnistu(te)ga. Antud uurimistöös on lähtutud vanade taluaegade otsinguil talu kohast ja paigast, mis on aegade jooksul muutunud. Seetõttu on magistritöös kasutatud mõistet „talukoht“.

Seoses talude päriseksostmisega hakati Eestis ehitama järjest rohkem uusi, rehest eraldi elamuid. Harilikult olid nad 2-4 toa, sahvri, köögi ja esikuga majad, mille plaan järgis rehielamu kambrite osa. Mulgimaal ja selle naaberladel Lõuna-Eestis ehitati 19. sajandi lõpus juba üsna moodsaid euroopalikke talumaju, mis sarnanesid pastoraatide ja lihtsamate mõisahäärberitega, ning nimetati neid viimaste eeskujul koguni taluhäärberiks (Rosenberg 2010: 138). Esimesed häärberid ehitati Lõuna-Eestis Mulgimaal 19. sajandi viiekümnendatel aastatel (Pärdi 2009: 5). Taluostuks rahateenimise võimalust pakkus Lõuna-Eestis linakasvatus, Põhja-Eestis aga, kus talude päriseksostmise kõrgaeg jäi 19. sajandi lõpukümnenditesse, kartulikasvatus (Rosenberg 2010: 138).

Mulgimaal kujunes välja ka vanem „tüüphäärber“, mis oli madalavõitu ja võrdlemisi pikk ühekorruseline barokne palkmaja. Häärber oli puhtalt elumaja, erinevalt vanast talumajast,

mis oli mitmeotstarbeline. 20. sajandi algul hakkasid talupidajad elumaju järjest enam kujundama enda soovide kohaselt, kuid juhinduti ka arhitektuuri stiilide tuultest. See tähendas, et külad muutusid ehitlusliku ilme poolest mitmekesisemaks. Oli ka neid, kes jõudsid enne I maailmasõda tellida ehituskavandi eesti rahvusest arhitektilt (Karl Burman, Artur Perna, Arved Eichorn jt) (Pärdi 2009: 5).

1920.-1930. aastail muutus häärberite välisilme veelgi mitmekesisemaks. Üha rohkem kasutati instruktorite ja käsiraamatute abi, kuigi peamiselt ehitati maju ikka omaenda teadmiste põhjal. Siiski võisid talumehed arhitektide abi elamute kavandamisel kasutada arvatust enim, kuna pangad andsid ehituslaenu projekti olemasolul (Pärdi 2010: 5).

Taluplaanide ja -projektide autoritena said tuntuks mitmed nimed, nagu August Volberg (1896-1983), kes suunas 1920. ja 1930. aastatel maa-ehituse arendamist ja kaasajastamist Asunikkude Liidus ja Põllutöökojas, mis oli Eesti põllumajanduse ja aianduse alal tegutsevate maapidajate kutsealane omavalitsus 1931–1940. Olles rahvusliku taluarhitektuuri traditsioonide jätkaja ja edasiarendaja, projekteeris August Volberg erinevaid maaelamuid, taluhoonete tüüpe, talumööblit ja edendas kodukäsitööd (Eesti Kunsti...1996: 600-601).

Arhitekt Edgar-Johann Velbri/kuni 1936 Edgar Velber/ (1902 – 1977) töötas Asunikkude Liidus aastatel 1926-1932 joonestaja-projekteerijana ja aastatel 1932-1940 Põllutöökoja ehitustalituses (Eesti Kunsti...1996: 581-582). Arhitekt Erika Breiberg-Nõva (1905-1987) projekteeris 1930. aastatel Põllutööministeeriumi Asundusametis töötades põllumajanduslikke uudisasundusi ja tüüpelamuid Pillapalus, Peressaares, Pikaveres ja Lepplaanes (Eesti Kunsti...1996: 348-349).

Uute taluhoonete kavandamisega sai luua juba väljakujunenud taluõuede (nt põlistalud) moodsamaid ja ratsionaalsemaid lahendusi. Erinevaid lahendusi aitas ellu viia talude rajamine kasutamata maadele, olenemata sellest kas tegemist oli endise mõisa põllumaa jagamisega, pärast Vabadussõda tekkinud asunikutaludega või soo- ja metsamaadele planeeritud asundustaludega (Tammet 2003: 131).

Eesti küladele on olnud iseloomulik väga mitmekesine taluõuede hoonestus ja planeering, sest taluõued asetsesid vabalt küla plaanis. Õue hoonestamisel ja rajamisel peeti silmas eelkõige pere mitmesuguseid elulisi ja majanduslikke vajadusi, samuti looduslikke tingimusi (Tihase 2007: 43). Mida jõukam ja suurem oli talu, seda rohkem oli hooneid ja

suuremad õued. Hoonete arv võis suuremates taludes tõusta paarikümneni ja ka samas kahaneda (Troska, Viires 2008: 237). Uute planeeringutega eraldati õues majapidamistsoon puhtast sissekäigust, juurvilja- ja puuviljaaiaist, ehk siis õu jagati kaheks – majandusõueks ja puhtaks. Majandusõu oli ühendud lautade ja kõrvalhoonetega, puhasõu rajati elamu juurde koos puuvilja- ja marjaaiaga. Veel muutis talude üldilmet 20. sajandi I poolel Lõuna-Eestis pumpkaevude kasutusele võtmine, asendamaks traditsioonilised vinnaga kaevud (Tihase 2007: 49). Kaevusid võis olla õues ka kaks, üks lauda või talli juures, teine elumaja läheduses.

Üldjuhul paiknesid taluhooned ümber nelinurkse õue. Elumaja asus kas lõuna- või idaküljes, põhja pool seisis tavaliselt massiivsem laudahoone. Küün ja saun võisid olla ka eemal. Igas kolmandas talus oli kelder (Pärdi 2016: 70-72).

Lisaks uute talude rajamisele, arendati ja korraldati ümber olemasolevaid talusid, korrastati ning täiendati vanade talude rohtaedu (Banner 2009: 55).

Pooled taluelamuist ja -lautadest olid ehitatud juba enne 1909. aastat, suurtaludes oli see arv ligikaudu kaks kolmandikku. Otstarbe mitmekesisustumist ja arvu suurenemist võis märgata õuehoonetel. Uueks hooneks olid viljakuivatid, mida leidis vähestes suuremates taludes, põhjuseks kõrge hind (Pärdi 2016: 70-72).

Põlistalude puhul püüti uuemal ajal vältida koosehitusi, kus elumaja, ait, kuur või laut rajati ühe katuse alla. Uudismaa-asundustes kasutati asundustalude ehitustüübina just koosehitust, lähtudes praktilistest kaalutlustest. Esmatähtis oli ehituse väiksem maksumus ja talituse hõlpsus (Paulus 2006). Talude asendiplaanidelt nähtub, et nii eraldi seisvad kui liidetud aidaosaga elumajad paiknesid poolenisti õuealal (põhjapoolne aida osa) ja poolenisti tarbe- või iluaias (lõunapoolsed toad) (Tammet 2003: 131). Sissesõidutee asus tavaliselt kõrvalhoonete vahel, mille otsa- või tagaseinad olid pööratud sissesõidu poole (Tihase 2007: 43, 49-51). Õuede põhjapiirile pandi kasvama kuuskede (*Picea abies*) read ja kuna asunikutalud asusid peamiselt lagedal põllumaal, istutati just nende talude ümber mitmesuguseid hekke.

Riik andis talupidajatele ehitus- ja maaparanduslaenu, nõustas neid ehitusalaselt ning nii koostati hulk asunikutaludele sobivate hoonete projekte. Ühelt poolt kaasajastati talu elamuid ja majandushooneid, teisalt püüti omavahel sujuvalt ühendada vana ja uut, kuigi

veel paljudes asuniku- ja asundustaludes jäi elamu rehemaja eeskujul ühe katuse all lauda ja panipaigaga (Pärdi 2008: 124).

3.1.2 Taluaedade rajamise eeskujud ja tingimused

Aianduse ajalugu on Eestis küllaltki lühike. Esimesed aiad tekkisid linnade ümbrusse keskajal. Eduard Viiroki uurimus (1932) väidab, et 14.-15. sajandil oli juba väljaspool Tallinna linnamüüre üksikuid aedu. Siiski, ei ole teada, millised need aiad oma kujunduselt olid, kuna nad hävisid 1570.-1571. aastatel sõjas (Niine 1965: 21-22).

Tartu linna elanike aiakrundid paiknesid 16.-18. sajandil müüriaga piiratud linnasarases eeslinnades. Krundi müümisel läks nii krunt kui selle aiamaa teisele inimesele. Mõned aiad jäid müümisel ka endisele omanikule või kuulusid nad juba teistele isikutele (Raid 1992: 8).

17. sajandi keskel tekkisid tõenäoliselt talude juurde esimesed puuviljaaiad, kuid nad olid üpris haruldased (Hein 2007: 20; Toomet 2016: 78 kaudu). Ants Viirese andmetel mängis muistsete Eesti talude ümbruses suurt rolli mets, kuna see tungis igast küljest peale ja seetõttu olid paljude talude ümbrus lage (Viires 1975: 132). Arvatakse, et Liivimaa talupojad tundsid istutatud puude suhtes teatud ebausklikku antipaatiat (Hein 2007: 18-20; Toomet 2016: 78 kaudu).

Taluaedade eeskujuks peetakse mõisaid (Banner 2016: 76). Talupoegi küll ärgitati 18. sajandil majade juurde õunaaedu istutama, kuid neid rajati pigem vähe ja aja jookkul jäid aiad hooletusse. Inimesed, kes reisisid 18.-19. sajandil siitkandist läbi, olevat kirjeldanud eestlaste elamute ümbrust peamiselt lagedana, ilma viljapuude ja marjapõõsasteta (Hein 2007: 18-20; Toomet 2016: 78 kaudu).

Eestlased olid pärisorjuses, hiljem mõisarentnikud ja neil ei olnud vaba aega, et seda kulutada viljapuude või lillede peale, mis tundusid nende jaoks tulutud. Elamu ja õu olid ennekõike praktilise otstarbega, mõeldud töö tegemise kohaks ning kasvatati peamiselt seda, mis majapidamises ära kulus või süüa sündis. Ajalooline pärimus teab rääkida talurentnike harrastatud rõõvmajandusest ehk siis renditud talu viljapuuaedade maharaiumisest talurentnike poolt, et linakasvatusele ruumi tekitada (Laur 2010: 105).

Renditalupojad kartsid, et mõisnik tõstab renti, kui talus midagi omal algatusel teha. See on ka põhjus, miks hakati alles pärisperemeheks saades taluaedu rajama, kuna ei olnud enam vaja mõisahärraga arvestada (Hein 2007: 18-20; Toomet 2016: 78 kaudu).

Koos talude päriks ostmise ning sunnismaisuse kaotamisega hakkas talurahva elujärg järk-järgult paranema. Jõukamaks saanud talunikud Lõuna-Eestist ja mulgid hakkasid alates 1860. aastatest ehitama uutmoodi puhtaid elumaju, mis olid rehest lahus (Pärdi 2012; Toomet 2016: 80 kaudu). Mõisa eeskujul toimus muudatus inimeste arusaamises talude lähiümbrusest ja kodukultuurist. Taludeski hakati kasvatama akendel toalilli, kuna kambritel olid nüüd suuremad aknad. Marjapõõsastest ja viljapuudest hakati nägema majanduslikku tulu ning see tõstis talurahva motivatsiooni nendega tegelemiseks (Toomet 2016: 80).

Siiski peeti suuri õunaaedasid 19. sajandi lõpus veel haruldasteks. 1880.-1890. aastaid meenutavad ERMi 1938. aasta koostatud küsitluses vastajad ajana, kui hakati taludes lilli ja ilupõõsaid istutama (ERM küsimusleht nr 22.; Toomet 2016: 91 kaudu). Tegu polnud iluaedadega, vaid muru sisse üksikult istutatud ilupõõsaste-puudega, lillepuhmastega ja aknaaluste lillepeenardega (Banner 2009: 54).

Baltimaade mõisnikel olid tihedad sidemed nii läände kui itta jäävate naabritega ning aianduses aset leidvad muutused kajastusid kiiresti ka Eestis. Euroopas levinud Inglise aianduse ideed mõjutasid Eesti ja Liivimaa mõisaaedu 19. sajandil ja 20. sajandi I poolel. Mõisate vanad barokk-stiilis pargid ja Inglise aia stiil ühinesid, andes aedadele unikaalse välimuse (Hess *et al.* 2012: 115). Kuna Euroopasse jõudis erinevatest maailmapaikadest uusi taime liike, vorme ja sorte, muutusid mõisa ja linna aiad külluslikuks. Suvel toodi välja eksootilised taimed, mis muidu kasvasid toas või kasvuhoones ning neid eksponeeriti aias vaasides või pottides (Wilke 2006 19-21, Hobhouse 2004: 244-279; Toomet 2016: 93 kaudu). Oli mõisahärrasid, nagu näiteks Palmse von Pahlenid Virumaalt, kes lubasid mõisaaiaist istikuid jagada ning aitasid kaasa talude juurde aedade rajamisele (Banner 2016: 78).

Mõisaaedades nähtu ärgitas talurahva ilumeelt ja uudishimu. See on ka põhjus, miks rajati uute talude juurde lihtsamaid iluaedu – puhasõue servas kasvas sirelipõõsas ja rohtiaas õunapuude vahel kõokingapuhmik (*Aconitum*). Pikad ja kitsad lillepeenrad olid tavaliselt kas kambriakende all või maja ees sissekäigu juures. Mõisa eeskujul istutati lilli ümmargutesse klumpidesse, millel olid erinevad kujud (Banner 2016: 78).

Taimede seemneid ja istikuid saadi algselt mõisast kärneritelt. Metsaservast toodi kodumaiste puude istikuid. Iseloomulikud taluaialilled floks (*Phlox paniculata*) ja pojeng (*Paeonia officinalis*) hakkasid levima alles 20. sajandi alguskümnendel. Kasvatati ka värvikaid suvelilli, mis polnud vähenõudlikud, ning neid külvati seemnetest. Populaarsust kogusid erksavärviliste õite tõttu daaliad (*Dahlia*), vaatamata töömahukusele. Mugulaid, sibulaid, istikuid ning ilutaimede seemneid hakati aegamööda hankima aianditest ja puukoolidest, lisaks poogitud viljapuuistikutele. Et taludes üritati jäljendada mõisates või linnades nähtud kombeid, on üheks näiteks silmatorkavad peenraäärised. Peenraääristena kasutati taluaedades munakive, mis olid mõnel juhul ka valgeks värvitud. Painutatud okstest või puulattidest tehti piirete kuju, millel oli lisaks dekoratiivsele funktsioonile ülesanne hoida kodulinnud peenrast eemal (Toomet 2016: 93-97).

Kõige paremini sobisid taluaeda kiiresti paljunevad, vähenõudlikud ja pikaealised taimed, kuna nende kasvatamine perenaistele oluliselt tööd juurde ei toonud. Taluaia kohustuslikuks osaks sai kiiresti sirel. Samuti olid olulised näärelehine kibuvits (*Rosa pimpinellifolia* L.), hästilõhnav ebajasmiin (*Philadelphus*) ning erinevad enelaliigid, lilledest eelistati püsikuid. Rohkem oli tegemist suvelilledega, aga mõned liigid annavad isekülvi ja neid on tänu sellele lihtsam kasvatada: margareeta (*B. perennis*), saialill (*C. officinalis*), lõhnav neitsikummel (*Tanacetum parthenium*), habenelk (*Dianthus barbatus*) ja tokkroos (*Alcea*). Tänapäeval põlatud umbrohtu, kassi- (*Convolvulus arvensis*) ja seatappu (*Calystegia R.Br.*), pandi ronitaimedena maja akende ja uste ümber (Banner 2016: 78).

Talurahva tagasihoidlike aiandusalaste teadmiste levitamisel oli suur roll raamatutel ja ajakirjandusel. Esimene eestikeelne aianduse käsiraamat nägi trükivalgust aastal 1796 pealkirjaga „Aija kalender“ ning oli eeskätt mõeldud eestlastest mõisakärneritele. Eesti talupoegadele mõeldud raamat, milles kirjutati marjapõõsaste ja viljapuude kasvatamisest, ilmus 1818. aastal ning oli vaid 16-leheküljeline, pealkirjaks „Mari-pu-aia ehitamisest“ (Toomet 2016: 98-99). Mulgimaal levinud aiandushuvi kinnitavad mitmete poodnike ja kärnerite kuulutused viljapuuistikute, aiavilja- ja lilleseemnete kohta ajalehes „Sakala“ (Sakala arhiiv 1878-1885; Toomet 2016: 98 kaudu). Puhasõude ja lillepeenarde kavandamisel said talupidajad eeskuju võtta 1914. aastal Tallinnas „Teaduse“ kirjastuse välja antud raamatust „Aialilled, ilupuud ja ilupõõsad“ (Böttner 1914). Eestikeelse aianduskirjanduse ning kirjavara väljaandmise hoogustumine näitas maarahva kasvavat huvi aianduse ja aiandusalase nõu järele. Hakkasid ilmuma ajakirjad, kus jagati aiandus-

alaseid näpunäiteid (Mesilane – 1900; Majapidaja – 1905; Aiatööleht – 1907; Aednik – 1910 jt). Põllumeeste seltside põllumajandusnäitustel näidati aiasaadusi ja -taimi ning peeti kõnesid. Arvati, et aiandusalased oskused ja teadmised leviksid rahva hulgas paremini, kui koolide juures oleksid aiad, tuues eeskujuks Rootsimaad (Toomet 2016: 101-102). Esimeste puukoolide rajamise kõrval võttis hoogu kohalike eesti aiandusseltside tegevus, mille tulemusena asutati 1902. aastal Eestimaa Aianduse ja Mesinduse Selts. Põhikiri kinnitati küll aastaid hiljem (Eestimaa Aianduse...1920: 651-652).

20. sajandi teisel kümnendil avati Eestis üks majapidamis- ja aianduskool, kaks põllutöökooli ning põllutöökeskkool. Eesti iseseisvusmise ajal avati juba rohkem koole, kus õpetati kõrvalainetena mesindust ja aiandust (Kuum 1991: 121). Muutunud aeg tõi kaasa uued organiseerumised. 1927. aastal asutati Tartus Eesti Aianduse ja Mesinduse Keskseks (Eesti Aianduse...2018). Taluaianduse osakaalu suurendamisele aitas kaasa see, et inimesed hakkasid järk-järgult 1920. aastatel saama endale isiklikku maad ning 1930. aastatel muutus ilusa koduaia omamine auasjaks (Kalle, Sõukand 2016: 14). Aianduse arengut hoogustas veelgi suvilaasumite ja suvilate ehitamine. See oli võimalik eesti rahva elatusaseme tõusuga ja keskklassi suurenemisega, mis muutis kaudselt ka talupidajate elulaadi. Aedlinnades olevad suvilaaiad olid taimmaterjalilt ja planeeringult koduaedadega sarnased. Eesti suvituskultuuri kujunemisega on tõmmatud paralleeljooni Soome ja Skandinaaviamaadega (Tammet 2003: 126).

Suur aedade rajamise ja taluaedade täiendamise laine viidi läbi aastatel 1936-1938 korraldatud kodukaunistamise kampaania ajal. Kampaania eesmärk oli pöörata tähelepanu koduümbruse kenamaks muutmisele ja korrastamisele. Kodukaunistamise näol ei olnud tegu pelgalt ilukuulutamisega – sellel oli sotsiaalne tähendus rahvuskultuuri arengule. Sellega üritati propageerida euroopalikumat, kultuursemat elulaadi, ühendades see isamaa-armastusega ning tõekspidamisega, mis olid rahvuslikult väärtustatud. Kampaania käigus kuulutas Kodukaunistamise Hoogtöö Aianduse Erikomisjon 1936. aasta sügisel välja konkursi parimate taluaedade kavandite väljaselgitamiseks. Eesmärke oli mitmeid: ratsionaalsema kujunduse väljatöötamine taluõuede, erinevate tsoonide eraldamine (puhta ja majapidamis), proportsionaalse suhte leidmine aia eri osadele ja vastavalt õigetele ilmakaartele. Oluline oli, et talukompleksi kuuluva õueala, aedade ja ümbruse hooldamine oleks ratsionaalne. Parimate kavandite autoriteks osutusid Tallinna linnaaednik Eerik Lepp, bioloogiaprofessor Jaan Port jt. Arhitekt Erika Volberg-Breiberg (Nõva) osutus parima ostutöö autoriks. Kodukaunistamise hoogtöö kaudu said taluaia korras eesõu ja

tara, värvitud elumaja ning lipumasti olemasolu talurahva seas rohkem tähtsustatud. Plaanidele märgiti peaaegu et kõik enam levinud põõsa- ja puuliigid, kuigi tegelikkuses selliseid talusid nii rikkaliku taimevalikuga leidsid vaid üksikuid. Kõikidel kavanditel oli elumaja vahetu ümbrus, peamiselt lõunapoolne osa, organiseeritud ilu- ja puhkeaiana. Kujundusvõtteid, mida kasutati linnaaedade planeerimisel (basseinid ja kiviktaimlad), taluaedasse üldjuhul ei kavandatud. Põhjuseks antud kujundusvõtete töömahukas rajamine ja lisahoodus, millega talunikul poleks aega tegeleda (Tammet 2003: 137-139, 144).

Ilu loomist ja koduaia kujundamist õpetati kodumajanduskoolides, eeskujuna ja materjali leiti ka mõisa- ja kirikuaedadest, naabritelt, kooli- ja seltsimajade õuedest või lihtsalt loodusest. 1934. aasta oktoobris saatis koolivalitsus maakoolidele ringkirja, kus neil paluti soetada 3-4 aasta vältel kooliaiad, mille osadeks on mängumuru, siseõu, lilleaed, puistu, õppeaed, ilumuru ja õpetaja aed (Lepp, 1935; Sirendi 2006: 247 kaudu).

Eesti Vabariigi ajal olid peamiseks aiandusalasteks nõuannete andjaks Jaan Pordi koostatud õpikud, artiklid ja käsiraamatud: „Kodu- ja kooliaed“, „Iluaiaandus“, „Koduaed“, „Iluaiad ja koduümbruse kaunistus“. Samuti oli ta peatoimetajaks raamatule „Tegeliku aianduse ja mesinduse käsiraamat“, mis ilmus kolmes osas (Eesti Kunsti...1996: 394).

Lõpetuseks võib öelda, et 20. sajandil oli igas talus juurvilja- ja viljapuu- ja -aed. Peenramaa, kus kasvatati kartulit, kaalikat, kapsast jm köögivilja, võis olla ka elumajast kaugemal või siis osadeks jaotatud õunapuuridega. Põhimõtteks oli, et õunapuuride vahelt pidi saada hobuse või traktoriga mulda harida. Talupidajale oli olnud vahetuks eeskujuks mõisaaiad- ja pargid. Taluplaanide koostamisel oma teadmisi ning oskusi jaganud arhitektid ja aednikud olid erialast silmaringi laiendanud Ida-Euroopa ja Skandinaavia maades, ning neid põhimõtteid järgiti aiaplaneeringu kohandamisel.

Iga korraliku elumaja juurde kuulus viljapuu- ja -aed, sirelid, ilupõõsad ning lillepeenrad. Iluaed rajati tavaliselt elumaja ette, kus üksikud suuremad püsililled või lillepeenrad paigutati traditsioone järgides tee, majaseinte või tara äärde (Troska, Viires 2008: 240). 20. sajandi algupoolel hakati õpetama külmade põhjatuulte kaitseks kuusehekkide rajamist (Banner 2009: 55).

3.1.3 Taluaia tunnusjooned

Aianduslikult on aed kasutatav maa-ala, mis on muust ümbrusest ja kõrval olevatest aedadest piirdeaia või -müüri abil eraldatud. Klassikaliselt on aed jagunenud iluaiaks ja tarbeaiaks. Viimaseid on ajalooliselt jagatud köögivilja-, viljapuu- ja ürdiaedadeks. Mõisaansamblites nimetati iluaiaks (ka rohtaiaks) rikkaliku kujundusega pargiosi ning tarbeaiaks, kus kasvatati viljapuid ja köögivilju (Nurme, Nutt 2012: 6). Lähtudes omandisuhetest saame rääkida 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul mõisaaedade kõrval ka taluaedadest (Toomet 2016: 80). Aianduse areng ja aedade kasutusotstarbe mitmekesisustumine tõi uue aastasaja algul juurde suvilaaiad, kooliaiad, kollektsooniaiad jne (Tammet 2003: 126,145).

Lisaks talude planeerimisele ja õue/aia/plaanide koostamisele jagati 1920.-1930.aastail maarahvale mitmeid soovitusi ja juhtnööre aedade rajamisel. Aia planeering ja seal kasvatatavad taimed määrasid ära aia otstarbe. Taluaedade planeerimisel ja rajamisel tuli arvestada aia asukohaga, suuruse, jaotuse ja vastava mullastikuga. Kui aia rajamiseks kohased mullastikutingimused puudusid (kõrge põhjavesi, savimaa, paepealne-, turba- või kruusamaa), võis kasvutingimusi teatud määral maaparanduse abil parandada. Kuna taluaed kuulus elumaja lähedusse, oli aia asukoht üldiselt kindlaks määratud. Aed soovitati hoonetest ja õuealast lõuna poole rajada, et kasvualale rohkem päikesevalgust pääseks ja hooned saaksid taimedele külmade põhjatuulte eest varju pakkuda. Peale üldpiiride kindlaksmääramise tuli valida viljapuude ja köögivilja kasvatamise kohad. Puuviljaaed sobis köögivilja aiast põhja poole, kuid madalamas kohas pidi arvestama põhjaveega. Viljapuudest soovitati istutada pirnid (*Pyrus communis*) kui tugevamakasvulised põhja poole, et nad teisi ei varjaks. Nendele järgnesid õunapuud, kirsid (*Prunus cerasus*) ja ploomid (*Prunus domestica*). Aia suuruse määras ära talu suurus ja talupidaja huvi aia vastu. Eesti Vabariigis nähti igal talul keskmise aiapindalana ette 0,5-1 ha, millest pool kuulub viljapuude ja pool köögivilja alla. Juurde soovitati planeerida teatav maareserv kartuli jms kasvatamiseks. Taludel, kus ei kavatsenud aiasaadusi suuremal määral turustada, pidi rahuldama oma pere tarvituse 10-20 viljapuud, lisaks sellele 0,3-0,5 ha köögiviljamaad. Veel tuli arvestada, et maad hariti käsitsi- või hobusega ja aed vajab enam väetist kui põlluvili. Tähtsaimaks väetisaineks oli laudasõnnik, kuigi viljapuudele ja köögiviljaaeda soovitati ka kunstväetisi ja komposti. Pärast aia rajamist oli soovitatav kogu aiamaa piirata taraga või istutada aia väliskülgede piiramiseks kaherealine kuusehekk, mis

1 m kõrguselt kärbiti. Lagedal asetseva aiamaa põhjapoolsele küljele tuli külmade tuulte kaitseks istutada kuuskedest kaitseistandik, mis ei vajanud pügamist. Õueala eraldamiseks viljapuuaiast soovitati istutada kas viirpuu- (*Crataegus*), läätspuu- (*Caragana*), sarapuu- (*Corylus avellana*), jasmiiini- (*Jasminum*) või sirelihekk (Laurits 1936: 6-11). Vanadele taludele iseloomulikud puuliigid nagu saared (*Fraxinus excelsior*), pärnad (*Tilia cordata*), vahtrad (*Acer platanoides*), kased (*Betula*) jt, on aeda ja hoonete ümber istutatud viimase sajandi-poolteise jooksul (Troska, Viires 2008: 240).

Aiandusest, sh taluaedade rajamisest ja planeerimisest kirjutati pärast riiklikku iseseisvumist palju. Tänu Tartu Ülikooli botaanikaprofessor Jaan Pordi eestvedamisele, kes oli mitmete aiandusalaste raamatute autor ja koostas ise aiaplaane, kerkisid 1930. aastatel Eesti ühiskonna tähelepanu keskmesse kodu-, kooli- ja iluaedade teema. Kui küsida, milline oli iluaia koht taluaias, siis sellele annavad vastuse Jaan Pordi kirjutised ja aiaplaanid (Tammet 2003: 145-147).

Ühendades ilu- ja koduaia teema, käsitles Jaan Port taluaedasid kui maakodu aedasid. 1933. aastal ilmunud raamatu "Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus" ptk. 4 „Talundite iluaedade korraldamise sihtjooni“ leiab tema poolt sõnastamist talu ehk talundi iluaia eesmärk: „/---/ iluaed peab enne pakkuma elamule kaitset ja tuulevarju, ühes sellega muutma aga ka selle ümbruse sõbralikumaks ja koduseks/---/Seepärast on kaitse- ja ilupuistu maal esmajärgulise tähtsusega“. Autori koostatud kavandi järgi koosneb talu iluaed kolmest erinevast aiast – juurviljaaiast, viljapuudega aiast ja muruga kaetud iluaia osast elamu kõrval, ehk eesaiast kus peenrad suvelilled, püsikute ja aiamaajaga (Port 1933: 92, 93).

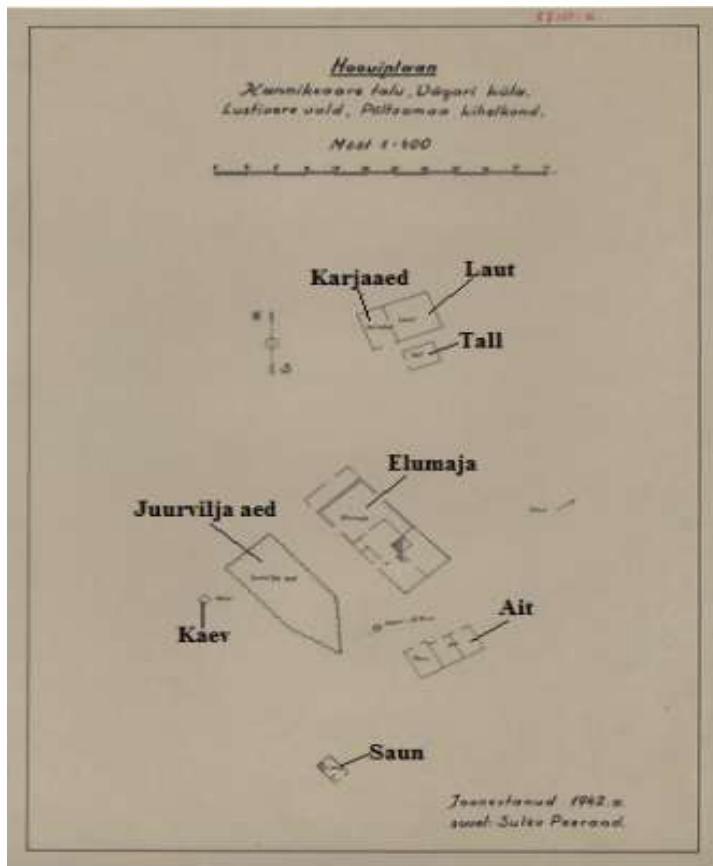
1941. aastal ilmunud raamatus „Koduaed“ kirjutab Jaan Port koduaedadest nii linnas kui maal. Iluaed on koduaia puhkeaed ja koduaia põhiplaani koostamiseks toob ta illustreeriva näite maa-koduaia plaanist, mis koosneb $\frac{1}{4}$ ulatuses õuealast, seal paikneva elumajast koos majapidamishoonetega ning ülejäänud $\frac{3}{4}$ maast, mis kuulub aiale. Kõige suurema osa maast võtab enda alla viljapuuaed, selle kõrvale on planeeritud köögiviljaaed ja teisel pool, elamuga piirneval küljel on iluaed. Eraldi koht on mesipuudel ja osa peenramaast kuulub maasikatele (*Fragaria*) (Port 1941: 32). Nii võib eesti taluaia esmaste tunnusjoontena nimetada viljapuuaiat, juurviljaaia ja iluaia olemasolu, mis soovituslikel aiaplaanidel jälgisid ka ilmakaari. Tegelikult võis aia asukoht talu planeeringus muutuda, olenevalt looduslikust keskkonnast – paiga ja koha iseloomust. Kui 1920. aastatel veel ei osatud

hinnata iluaia tähtsust, mis pidi täitma koduaia „iluväärtuslikke ehk esteetilisi ja tervishoiulisi ehk hügieenilisi ülesandeid“, siis järgmisel aastakümnel tekib taluaedadesse üha rohkem iluaia komponente: ilupuid ja -põõsaid, muru piiravaid suvelillepeenraid, klumpidena istutatud püsikuid ja aiamaid (Port 1933: 8).

3.2 Praktiline uurimistöö Kesk- ja Lõuna-Eesti ajalooliste talukohtade põhjal

3.2.1 Jõgeva maakond: Kanniksaare ja Kirjase talu

20. sajandi I poolel asus Kanniksaare talu Vägari külas, Lustivere vallas, Põltsamaa kihelkonnas (ERM EJ 157:16). 1901. aasta verstakaardilt nähtub, et Kanniksaare talu oli juba enne mõisamaade võõrandamist olemas (1-verstane kaart 1901). Eesti Vabariigi perioodil, 1922. aastal sõlmitud rendilepingust selgub, et krunti laiendati Kurista mõisa maade arvelt ning ostu-müügi leping sõlmiti 1926. aastal. 1922. aastal Põllutööministeeriumi Maakorralduse Peavalitsuse poolt koostatud aktis No 2080 „Tartu maakonnas, Jõgeva vallas, Kurista asunduse järel olev Kanniksaare talu/krunt No 79“, on taluhoonetest loetletud talumaja rehega, ait, laut, sealaut ja saun ning märgitud, et talumaja seinapalgid on mädanenud (ERA.62.4.1641). Talule tegi hooviplaani Sulev Peerand 1942. aastal (ERM EJ 157:16). Plaanil on elumaja, ait, saun, tall ja laut (joonis 1). Õuele on joonestatud kaev. Eraldi on välja toodud eemal asuv karjaaed, mis näitab et loomade söötmiseks-talitamiseks mõeldud „must õu“ koos talli ja laudaga olid puhtast õuealast eemal. Taluaeda tähistab ainult juurviljaaed (ERM EJ 157:16). Talu pindalaks oli tollal 57,76 vakamaad ehk umbes 10,4 hektarit, millest põllu- ja aiamaad 29,30 vakamaad (5,27 ha); heinamaad 21,10 (3,798 ha); karjamaad 2,00 (0,35 ha); metsa 4,00 (0,72 ha); sood ja rabad 1,36 (0,24 ha) (ERA.62.4.1641.).

Joonis 1. Kanniksaare talu hooviplaan. (ERM EJ 157:16.)

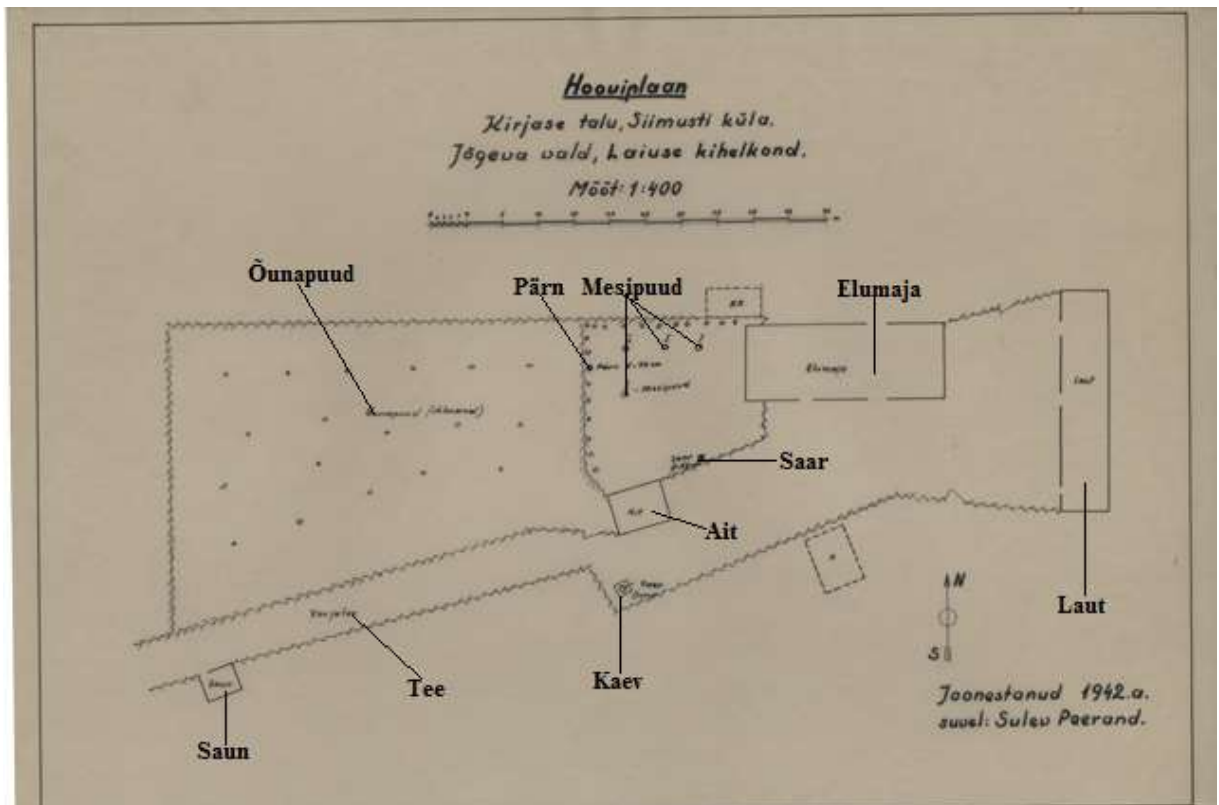
20. sajandi II poolel, kui Nõukogude omandireformiga talumaad võõrandati ning maaomandisuhted kujundati ümber, on talust säilinud ainult vana elumaja. Sissesõidutee talukohta on jäänud samaks ning kolhoosnikule eraldatud õue- ja aiamaa on märgitud halli alaga (NL topokaart 1971). 1971. aasta topokaardilt on välja loetavad metsamassiivid, mis ümbritsevad talu põhjast. Iseloomulikult hajakülale läheduses teisi talusid ei leidu. 1978-1979. aastal kuulus talu Jõgeva rajooni, Pajusi külanõukogusse, Pajusi kolhoosi (ERA.T-34.4-1.754).

Joonis 2. Kanniksaare talu planeering ja muutused ortofotol. (Põhikaart 1995)

Tänapäeval on Kanniksaare talu omanik Liina Kaljuvee, kes ostis selle koha 1993. aastal ja elab seal igapäevaselt. Talu kuulub haldusjaotuse järgi Põltsamaa valda Vägari külla ja on katastritunnusega 57302:002:0273. Talu pindalaks 3,51 hektarit, millest õuema 0,1 hektarit. Talukohani viib Jõgeva-Põltsamaa maantee ning seejärel Niinesaare kruusatee (Põhikaart 1995). Välitöödel selgus, et algsest planeeringust (ERM EJ 157:16.) polnud säilinud ühtegi hoonet (joonis 2). Endine loomalaut on ümber ehitatud elumajaks. Esimesel korrusel on puutöökoda, teisel korrusel eluruumid. Kõrvalhooneteks on puukuur ja aiamaja. Taluõuel kasvavad lehtpuud, elumajast kaugemale on kaevatud tiik ja elumaja läheduses on lipumast. Muutunud on õueala kasutus, samuti ei kasvatata endisel kujul juurvilja. Taluaias on õunapuud, marjapõõsad, ilulilled, juurviljaaed, maasikapeenar ja kasvuhoone. Lillepeenrad on rajatud elumaja lähedusse. Vestlusest Liina Kaljuveega selgus, et vanast aiast on säilinud 4 õunapuud, ülejäänud on praegused omanikud ise juurde istutanud (Kaljuvee 2017). Puuviljaaeda ümbritseb hekipiire ja oluliselt on suurenenud hooldatav murupind. Eelnevalt kuulus talule ka mets, mis müüdi 1990. aastatel. 2009. aastal poolitati kinnistu müümise eesmärgil ja talu kogupindala on oluliselt vähenenud (Kaljuvee 2017).

Teine Jõgevamaa talukoht – Kirjase talu asus 20. sajandi I poolel Siimusti külas, Jõgeva vallas, Laiuse kihelkonnas (ERM EJ 157:32.). Põllutöoministeeriumi Riigimaade ja Metsade valitsuse AKT'is Nr. 2079 „Tartumaal Jõgeva vallas Kurista asunduse järgi olev Kirjase talu/krunt nr 41“ selgub, et rendileping sõlmiti Johan Hansu p. Lõntsiga aastateks 1922-1923 ning ostu-müügi leping 1926. aastal (ERA:63.16.2390.). Kirjase talule on teinud Sulev Peerandi hooviplaani 1942. aastal. Hooviplaani on hooneteks elumaja, ait, saun ja laut (joonis 3). Taluõuele viib tee, mille ääres on kaev. Õuealal kasvavatest puudest on märgitud pärn ja saar. Taluaeda iseloomustab suur õunapuuaed. Puuviljaaia kõrval pärnaallee taga on mesila (ERM EJ 157:16.). Talu pindalaks on 55,97 hektarit, millest põllu- ja aiamaad 24,36 ha; heinamaad 11,27 ha; karjamaad 16,15 ha; metsa 2,46 ha; ehituse ja õuemaad 0,47 ha; teed 0,25 ha; veed ja kraavid vastavalt 0,44 ha ja 0,37 ha (ERA:63.16.2390.).

Joonis 3. Kirjase talu hooviplan. (ERM EJ 157:16.)

Kolhoosiajal ümbritsesid Kirjase talu 1971. aasta NL topograafilise kaardi põhjal põllud, lääne poole jäävad metsad. Läheduses leidis teisi elamuid. Algse õueplaani järgi on säilinud talust ainult elumaja ja laut ning kolhoosnikule eraldatud õue- ja aiamaa (märgitud

halli alaga) (NL topokaart 1971). 1979. aastal kuulus talu Jõgeva rajooni, Jõgeva külanõukogusse, Saduküla sovhoosi (ERA.T-34.4-1.161.).

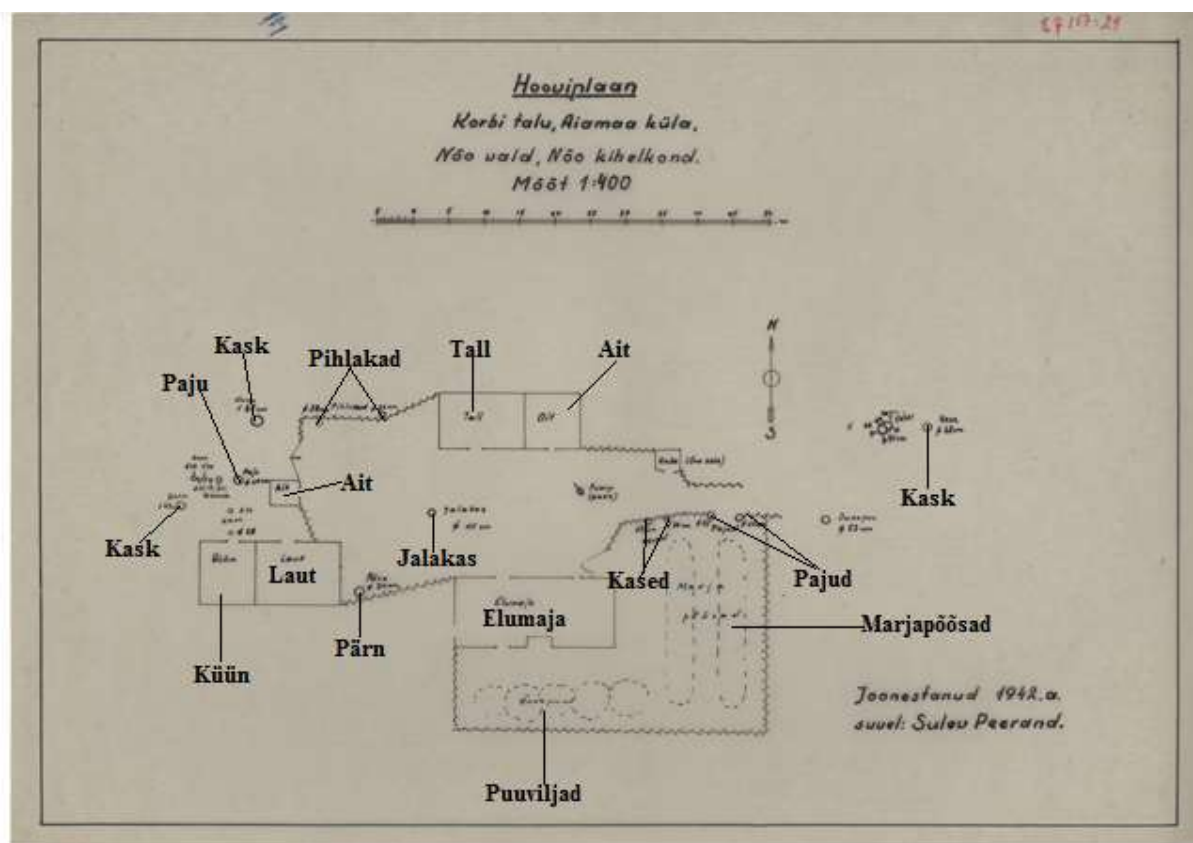

Joonis 4. Kirjase talu planeering ja muutused ortofotol. (Põhikaart 1995)

Tänapäeval on Kirjase talu omanikuks Ants Veldbach, kes sai talu päranduseks 2012. aastal ning elab seal igapäevaselt. Talu kuulub haldusjaotuse järgi Jõgeva valda, Kurista külla ja on katastritunnusega 24802:001:1890. Talu pindalaks 30,63 hektarit, millest õuemaad 0,5 hektarit. Taluni viib Siimustist kõrvalmaantee (Lauluväljaku tee) ja seejärel kruusatee (Põhikaart 1995). Välitöödel selgus, et algsest talukompleksist on säilinud elumaja ja laudahoone (joonis 4). Nõukogude perioodist pärinevad saun ja kõrvalhoone (Veldbach 2017). Pärast taasiseseisvumist talukoha saanud õigusjärgne omanik ehitas hooneid juurde. Tema järeltulija laiendas aiamaad; istutas õunapuud ja marjapõõsaid, rajas peenramaa koos kasvuhoonega uude kohta. Võrreldes algse hooviplaani on õueala kasutus suuresti muutunud, ka hooldatav murupind on suurenenud. Taluõuel kasvavad lehtpuud, elumaja kõrvale lääne poole on rajatud lillepeenrad. Vestlusest Ants Veldbachiga selgus, et ta on istutanud aeda juurde õuna- ja ploomipuud. Põllumaad on viimastel aastatel vähemaks jäänud (kogupindala väiksem) (Veldbach 2017).

3.2.2 Tartu maakond: Korbi ja Rehemäe talu

Korbi talukoht tekkis 19. sajandi II poolel, kui 1866. aastal Meeri mõisahärä eraldas maatüki talupojale ning maamõõtmise töid teostati 1892. aastal (EAA.2381.2.8901.). 20. sajandi I poolel asus Korbi talu Aiamaa külas, Nõo vallas, Nõo kihelkonnas (ERM EJ 157:29.). Arhiiviallikatest selgub, et Eesti Vabariigi perioodil oli talu omanikuks Jaan Korp (EAA.2022.3.68.). Talule tegi hooviplaani Sulev Peerandi 1942. aastal (joonis 5). Hooviplaani järgi kuulusid talukompleksi elumaja, kaks aita, tall, laut ja küün. Õuel kasvavateks puudeks olid jalakas (*Ulmus glabra*), pärn, pihlakad (*Sorbus*), kased ja pajud (*Salix*) (joonis 3). Taluaias kasvasid marjapõõsad ja viljapuud (ERM EJ 157:29.).

Joonis 5. Korbi talu hooviplaani. (ERM EJ 157:29.)

1942. aasta hooviplaani järgi on Nõukogude ajal põhiliselt säilinud kogu hoonestus – elumaja, ait ja tall, laut ja küün (NL topokaart 1947). NL topograafiliselt (1947) kaardilt on nähtav Korbi talu elanikele eraldatud õue- ja aiamaa. Endist talukohta ümbritsevad kõikidest ilmakaartest põllud ja ida poolt metsamassiiv. Kaardile on märgitud teised lähedal asuvad talud (NL topokaart 1947). 1972-1979 aastal kuulus Korbi talu

haldusjaotuse järgi Tartu rajooni, Nõo külanõukogusse, Nõo sovhoosi. Talukoht on veel leitav 1972. aasta Tartu rajooni Nõo sovhoosi maakasutuse plaanilt (ERA.T-34.4-1.551). 1974.-1999. aastatel Aiamaa küla Korbi talu kohta koostatud toimikust selgub, et krundil asuvateks hooneteks on elamu, ait, laut-küün, kuur ja saun (EAA.T-1168.2.6120.). Algsest planeeringust puudunud saun ja kuur on hilisemad ehitised.

Joonis 6. Korbi talu planeering ja muutused ortofotol. (Põhikaart 1995)

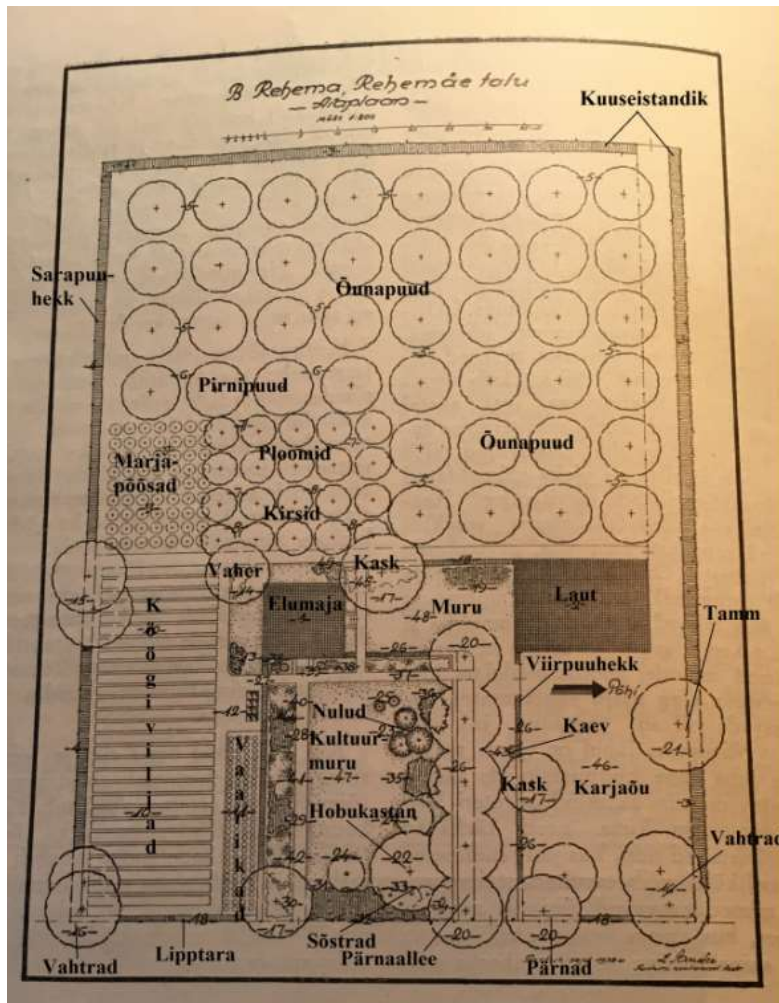
Tänapäeval on Korbi talu omanikuks Kalle Korela, kes elab seal igapäevaselt. Talu, mille pindalaks 9,9 hektarit, sellest 0,4 hektarit õuemaad, kuulub haldusjaotuse järgi Nõo valda, Aiamaa külla ning on katastritunnusega 52801:011:0020. Talu juurde jõuab Valga maanteelt mööda Krooni kruusateed pidi (Põhikaart 1995). 1942. aastal koostatud planeeringust on endises talukohas säilinud vaid elumaja ja ait/tall (joonis 6). Vestlusest Kalle Korelaga selgus, et elumaja on suuremaks ehitatud ja juurde on ehitatud 1 abihoone (Korela 2017). Talu sissesõiduteest vasakule jäänud vana laut ja küün on lagunenenud. Teest paremale jääv hekk piiritleb õueala, mille keskel asub elumaja, selle taga abihoone. Põhjaküljel asuvad tall ja ait. Taluõuel kasvavad sama liigi lehtpuud, kuid aias kasvavad tammed ei kuulu algsesse planeeringusse. Õunapuude ja marjapõõsastega vana taluaed elumaja juures on osaliselt säilinud; juurde on rajatud kasvahoone, laiendatud peenramaad. Ilupeenraid on omanik rajanud nii elumaja juurde kui aeda, suurenenud on hooldatav

murupind. Viljapuuaeda ümbritseb metallist võrkaed. Kaardianalüüs näitab, et Korbi talu juures asub muistne asulakoht, mis on arheoloogiamälestis (Kultuurimälestiste riiklik register 2018).

20. sajandi I poolel asus Rehemäe talu Vara valla Vara Alajõe asunduses, Ätte külas. Tegemist oli Vara mõisast eraldatud maakohaga, millele koostati 1922. aastal rendileping (ERA.63.16.11899.). 1931. aastal ostis talu Oskar Veiber (EAA.2381.2.16073.) Talule tellitud aiaplaan valmis Linda Sanderi poolt 1939. aastal (joonis 7). Erinevalt eespool käsitletud hooviplaanidest, on Rehemäe talu aiaplaan (puuvilja-, marja-, juurvilja- ja iluaed) hea näide talukompleksi planeerimispõhimõtetest 1930. aastatel. Suur osa aiamaast kuulub puuviljaaiale, milles nähti talu ühte sissetulekuallikat.

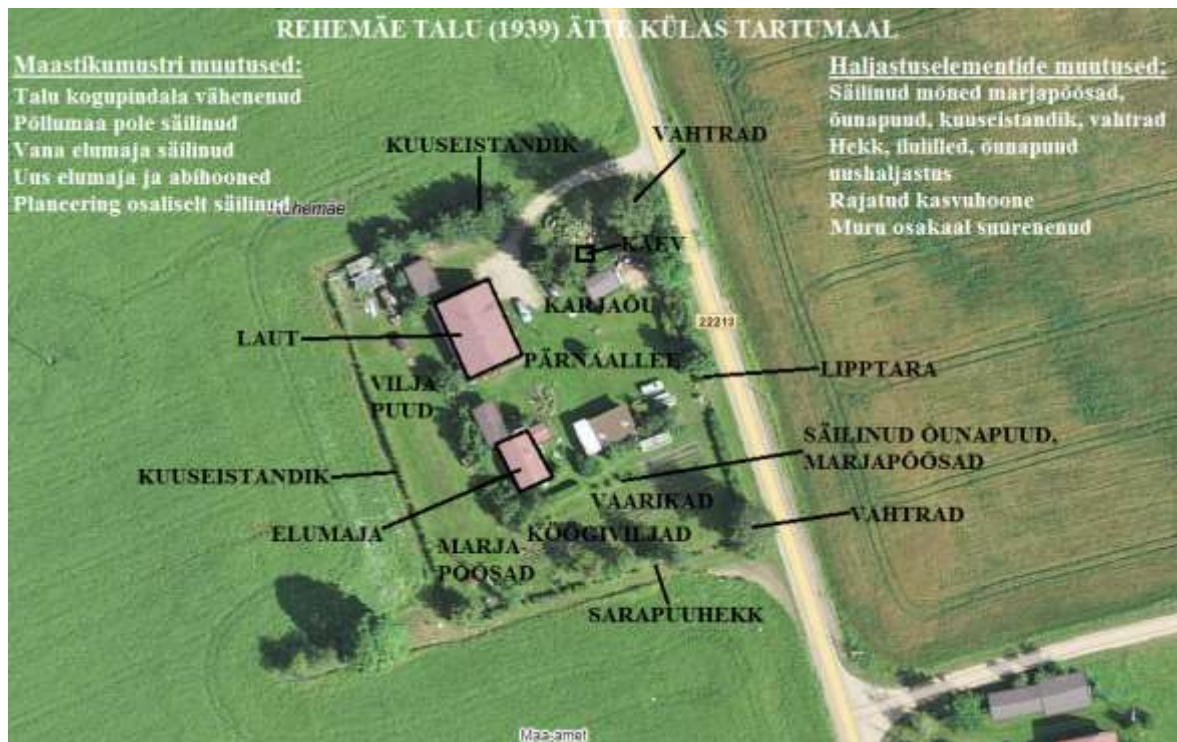
Plaanilt nähtub, et talukoht on ümbritsetud puitlipptaraga, kuuseistandiku ja sarapuuhekiga. Elumaja ette viib kruusatatud jalgte. Rehemäel olid hooneteks elumaja ja laut. Lauda ja elumaja vahele jääb kaev. Lauda ees olev karjaõu on eraldatud viirpuuhekiga. Taluõu on kaetud loodusliku muruga ja lõunaküljele istutatud puudest on märgitud vahtrad, pärnad, kased, tamm (*Quercus robur* L.), hobukastan (*Aesculus hippocastanum*), mägimännid (*Pinus mugo*), nuld (*Abies*) ja kadakad (*Juniperus communis* L.). Taluaias on ilupõõsastest märgitud jasmiin, enelad (*Spiraea*) ja sirelihekk, ilulilledena roosid (*Rosa*), põõsastena sõstrad (marjapõõsad) ja vaarikad (*Rubus idaeus*), viljapuudest õuna-, pini-, ploomi- ja kirsipuud. Krundi edelanurka planeeritud peenramaa oli köögiviljade kasvatamiseks (Sander 1939: 172-173). Talu pindalaks oli 18,33 hektarit, millest põllu- ja aiamaad 13,47 ha; heinamaad 3,54 ha; karjamaad 0,38 ha; ehituse ja õuemaad 0,36 ha; teed 0,38 ha ning veed ja kraavid 0,20 ha (ERA.63.16.11899.).

Joonis 7. Rehemaie talu aiaplaan. (Sander: Ajakiri „Aed“ 17-s aastakäik 1939: 172-173)

1972. aasta NL topograafilise kaardi järgi ümbritsesid endist talukohta põllud ning ida suunal mõned üksikud metsamassiivid. Tegemist on kolhoosimaastikule iseloomuliku haja-asustusega. 1939. aastal koostatud aiaplaani põhjal on Rehemaal säilinud 1972. aastal mõlemad endisaegsed hooned – elumaja ja laut (NL topokaart 1972). 1975. aastal kuulus talu Tartu rajooni, Vara külanõukogusse, Vara sovhoosi (ERA.T-34.4-1.879.).

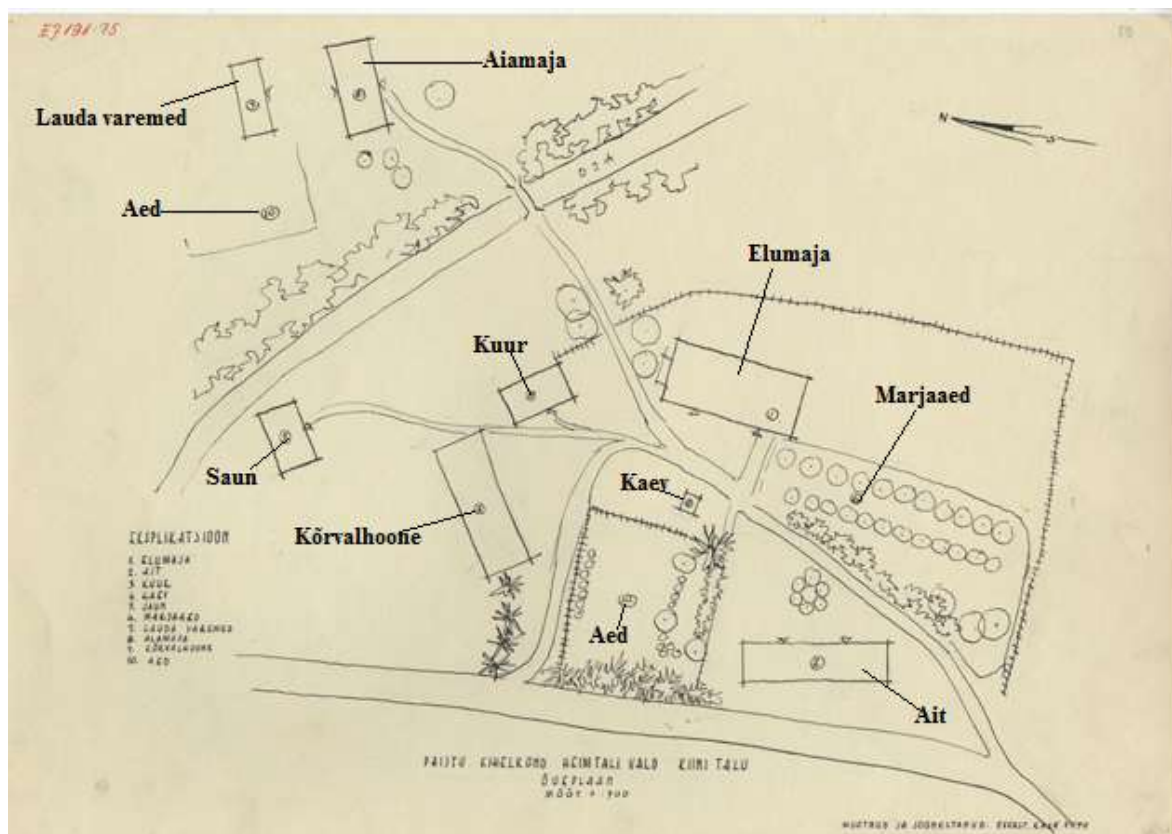
Joonis 8. Rehemäe talu planeering ja muutused ortofotol. (Põhikaart 1995)

Tänapäeval on Rehemäe talu omanikuks Endel Laksaar, kes päris talu 2004. aastal ning elab seal igapäevaselt. Talu kuulub haldusjaotuse järgi Peipsiääre valda, Ätte külla ning on katastritunnusega 86101:006:0116. Rehemäe taluni viib Aovere-Kallaste-Omedu tugimaantee ja seejärel Kaarli-Ätte kõrvalmaantee (Põhikaart 1995). Talu kogupindala on vähenenud 18,33 hektarilt 0,5 hektarile ja õuemaad on 0,06 hektarit (Laksaar 2017). Kuuseheki piiratud vanast õunapuuaiaast on suuremas osas saanud põllumaa. Kolhoosiajast olid säilinud mõned marjapõõsad ja viljapuud. Vanas elumajas enam ei elata, kuna ehitati uus elumaja. Aja jooksul on juurde ehitatud kolm abihoonet (Laksaar 2017). Talukohaga tutvudes selgus, et olemasolev aed, mis asub elumaja lõunaküljel, on rajatud endise köögiviljaaia asemele. Seal on leitud koht juur- ja puuviljaaiale, marjapõõsastele, ilulilledele ja kasvuhoonele. Ilupeenar on rajatud uue ja vana elumaja lähedusse, suurenenud on hooldatava murupind. Vana talumaja piirab kuuseistandik/hekk. Algsest planeeringust on osaliselt veel säilinud kuuseistandikku vana elumaja taga ja vahtrad (joonis 8).

3.2.3 Viljandi maakond: Kiini ja Papioja talu

Kiini talu maa, pindalaga 101 vakamaad (umbes 18,18 hektarit), mõõdistati ning müüdi Heimtali mõisa maade arvelt 1898. aastal (EAA.3760.1.700.). 20. sajandi algul asus Kiini talu Heimtali vallas, Paistu kihelkonnas, Pöögle külas (ERM EJ 191:75.). 1904. aastal sai kinnistu omanikuks Johann Särev, kes võttis 1927. aastal ehituslaenu (EAA.3760.1.700.). Talu õueplaan valmis 1939. aastal Everst ja Kase poolt (joonis 9).

Õueplaanile on märgitud talukompleksi kuuluvate hoonetena elumaja, ait, kuur, saun, aiamaja ja kõrvalhoone. Elumajast kaugemal, oja teisel kaldal asuvad lauda varemed. Sinna on märgitud veel aia- ehk suvemaja asukoht ja planeeritav aed. Elumaja ees õuel on kaev. Nelinurkse õuega külgnevad kaks eraldi aiaosa – marjaaed ning elumaja ja maantee vahele jääv eesaed. Võimalik, et sellest kujunes iluaed. Õue läbivad jalgrajad ühendavad elumaja kõrvalhoonetega – aida, sauna ja kuuriga. Elumaja juurest viib otsetee oja teisele kaldale lauda varemete ja aiamaja juurde, kuhu oli planeeritud veel üks aiamaa, mida tingmärkide järgi võib käsitada ka peenramaana. Aiaplaanil on veel komponente, mis võivad tähistada tingmärkidena puid ja põõsaid, kuid eksplikatsioon neile seletust ei anna (ERM EJ 191:75.). „Pärnu maakonna Pornuse valla; Viljandi maakonna Paistu, Kaarli ja Heimtali valla; skeemilisel kaardilt XXIX-38“ on leitav talukoht, kuid talu ei ole nimeliselt märgitud (ERA.T-3.1.1066.).

Joonis 9. Kiini talu õueplaan. (ERM EJ 191:75.)

Teise Maailmasõja järgselt on Kiini talu hooned koos sovhoosnikule eraldatud õue- ja aiamaaga leitavad 1948. aasta NL topokaardilt (NL topokaart 1948). 1985. aasta topograafilise kaardi järgi ümbritsevad Kiini talukohta põllud, kuid lähinaabrusesse on rajatud uus elamu koos kõrvalhoonetega. 1939. aasta õueplaani põhjal on 1985. aastal säilinud Kiini talu hoonetest elumaja, ait, kõrvalhoone ja kuur. Juurde on ehitatud üks abihoone (NL topokaart 1985). 1989. aastal kuulus talu Viljandi rajooni Kõrgemäe sovhoosi koosseisus Polli külanõukogu alla (ERA.T-34.4-1.634.).

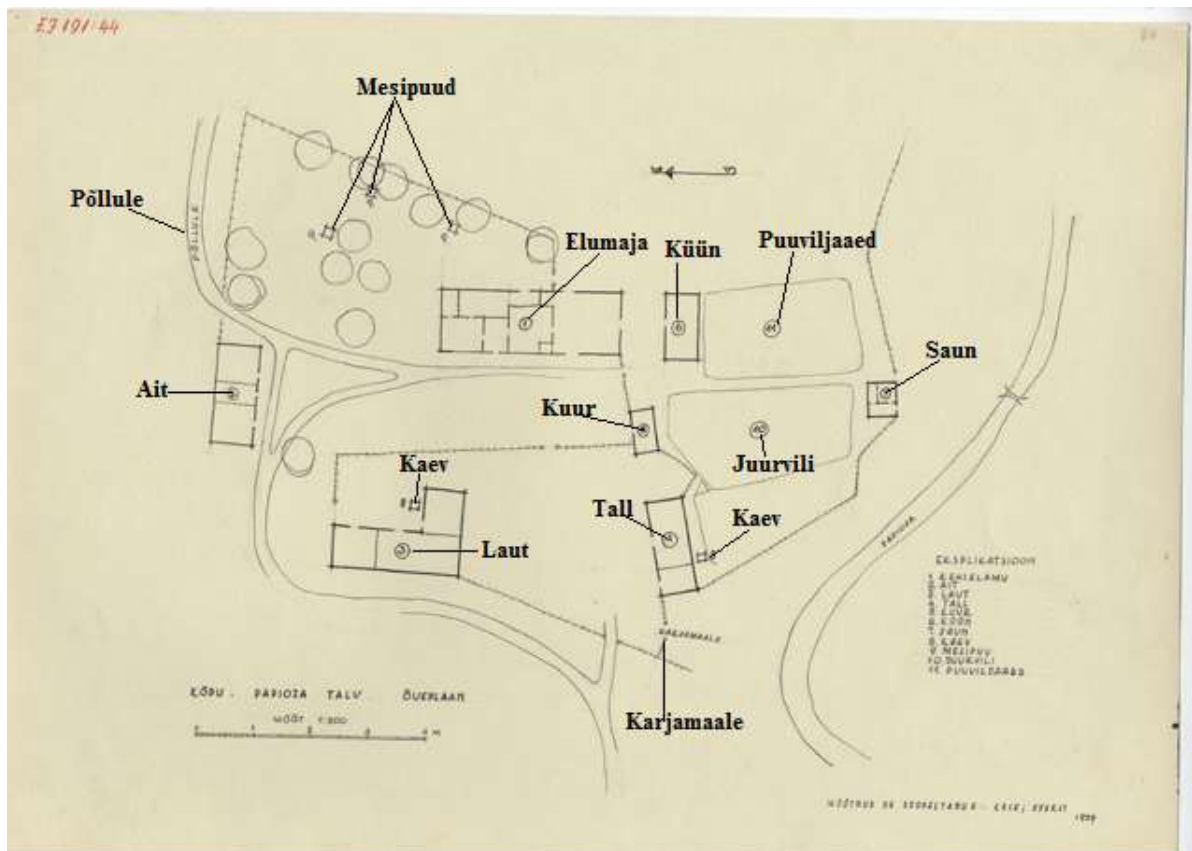

Joonis 10. Kiini talu planeering ja muutused ortofotol. (Põhikaart 1995)

Kiini talu omanik Andrus Tammaru päris talu 2001. aastal ning elab seal igapäevaselt. Talu kuulub haldusjaotuse järgi Mulgi valda Põõgle külla, katastritunnusega 60002:001:0171. Talu pindalaks on 11,4 hektarit, millest õuemaad 0,3 hektarit. Endisaegne kogupindala on vähenenud, seda eeskätt teisele poole oja jäänud põllu- ja metsamaade müügi arvelt (Tammaru 2017). Taluni viib Valga-Uulu põhimaanteelt Variku talu tee (Põhikaart 1995). Hoonetest on tänapäeval säilinud elumaja, ait, kõrvalhoone, kuur ja saun (joonis 10). Algses planeeringus märgitud kolmest aiast (joonis 9) on säilinud üks: aida ja elumaja vahel olev marjapõõsaste aed. Marjapõõsastega aias kasvatatakse nüüd ilulilli. Vestlusest Andrus Tammaruga selgus, et ta on vanad taimed välja vahetanud ja aeda osade kaupa uuendanud (Tammaru 2017). Endine õue- ja aiamaa on ümbritsetud metallist võrkaiaga. Väravast elumajani viib kivist jalgte. Aeda on rajatud kaks kasvuhoonet, istutatud marjapõõsad ja õunapuud. Elumaja kõrvale on rajatud ilupeenar, suurenenud on hooldatav murupind. Võrkaiaga piiratud alast väljapoole jäävad saun, abihoone ja peenramaa. Peenramaa asub uues kohas. Talu omanik kasvatab põllul teravilja ning on sauna juurde istutanud kaasiku ja aida juurde segametsa.

20. sajandi I poolel asus Papioja talu Suure-Kõpu vallas, Supsi külas. Suure-Kõpu mõisa maadest eraldatud põlistalule kuuluv ühekorruseline rehega elumaja pärineb aastast 1860 (EAA.M-909.1.4665.). Talule joonestati õueplaan 1939. aastal Everst ja Kase poolt (joonis 11). Talukompleksi kuuluvad rehega elumaja, ait, laut, tall, kuur, küün ja saun. Õuel on 2 kaevu, üks lauda, teine talli juures. Sissesõidutee viib lauda tagant taluõuele, kuid kaheks hargnedes viib ka karjamaale ja põllule. Aiamaa on jagatud puuvilja- ja juurviljaaiaks. Elumaja põhjaküljel puude all on mesipuud (ERM EJ 191:44.). Sinna oli võimalik rajada ka 1930. aastatel talurahva hulgas populaarseks saanud lillepeenraid.

Joonis 11. Papioja talu õueplaan. (ERM EJ 191:44.)

20. sajandi II poolel koostatud 1975. aasta NL topograafilisel kaardil on märgitud hooned ja kolhoosnikule eraldatud õue- ja aiamaa (NL topokaart 1975). 1939. aasta õueplaani põhjal on pärast sõda alles talu kõik hooned peale küüni. Lisaks on kolhoosiajal juurde ehitatud üks abihoone. Kaart näitab, et talust lääne ja ida suunal on mets ja põhjas haritav maa. Papioja talukoha juurde viib endisaegne sissesõidutee, paremat kätt jääb oja ja maantee (NL topokaart 1975). 1968. aastal oli elamu registreeritud Johannes Johani p.

Viigandi nimele asukohaga „Papioja“ Kõpu kolhoos. 1979. aastal kuulub talu Viljandi rajooni Kõpu külanõukogusse Kõpu kolhoosi koosseisu (EAA.M-909.1.4665.).

Joonis 12. Papioja talu planeering ja muutused ortofotol. (Põhikaart 1995)

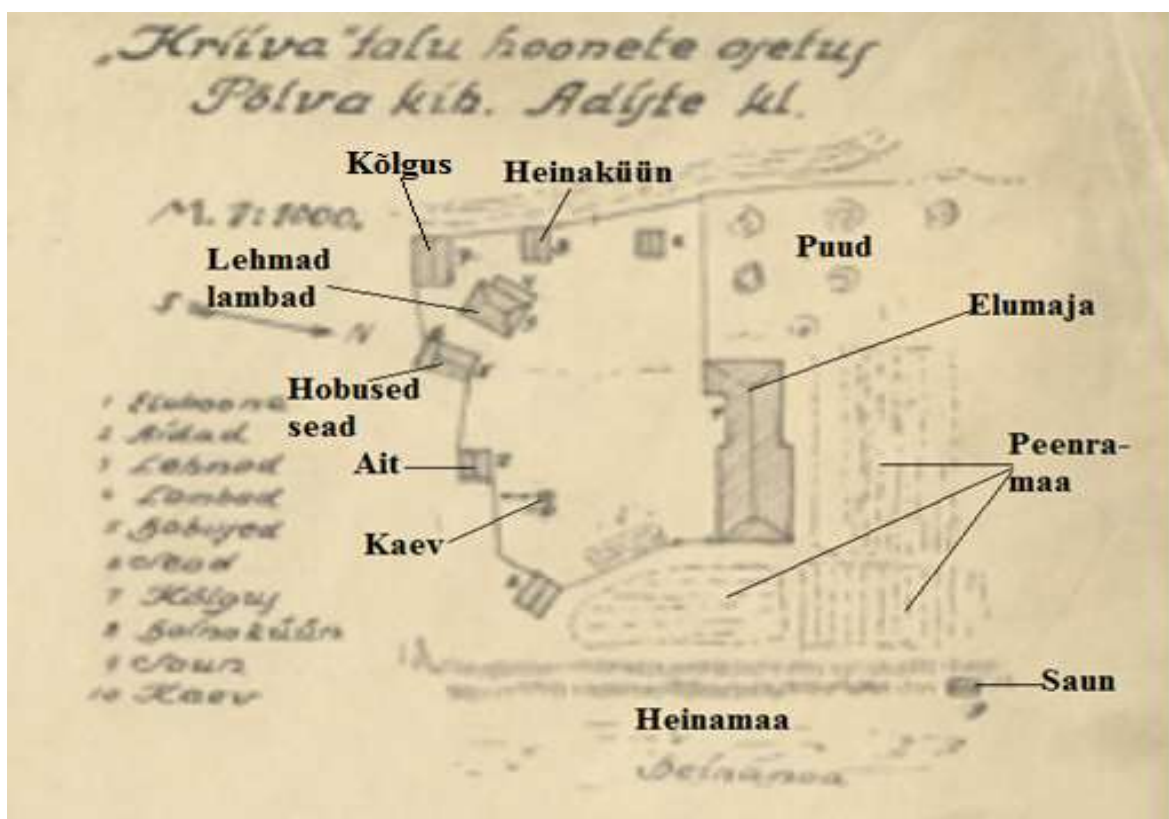
Tänapäeval on Papioja talu omanikuks Henno Raidma, kes päris talukoha 1986. aastal ning elab seal igapäevaselt. Talu kuulub haldusjaotuse järgi Põhja-Sakala valda, Supsi külla ning on katastritunnusega 36001:005:0260. Talu pindalaks 8,5 hektarit, millest õuemaale kuulub 0,6 hektarit. Talu paikneb Tartu-Viljandi-Kilingi-Nõmme põhimaantee ääres (Põhikaart 1995). Välitöödel selgus, et vanadest hoonetest on säilinud elumaja, ait ja saun (joonis 12). Taluaiast on osaliselt säilinud õunapuud, marjapöösad. Endiselt on kasutusel juurviljaaed. Ilupeenrad on rajatud elumaja lähedusse ning suurenenud on hooldatav murupind. Taluõuele on kaevatud tiik ning mesitarud on paigutatud ümber teise kohta. Vestlusest Henno Raidmaga selgus veel, et aeda on palju juurdeloodud, varasemast ajast on säilinud õunapuud ja marjapöösad (Raidma 2017).

3.2.4 Põlvamaa: Kriiva talu

20. sajandi I poolel asus Kriiva talu Koiola vallas, Põlva kihelkonnas, Adiste külas (ERM EJ 191:44.). Talu rendileping sõlmiti E.V. Põllutööministeeriumi ja rentnik Jaan Jaani p.

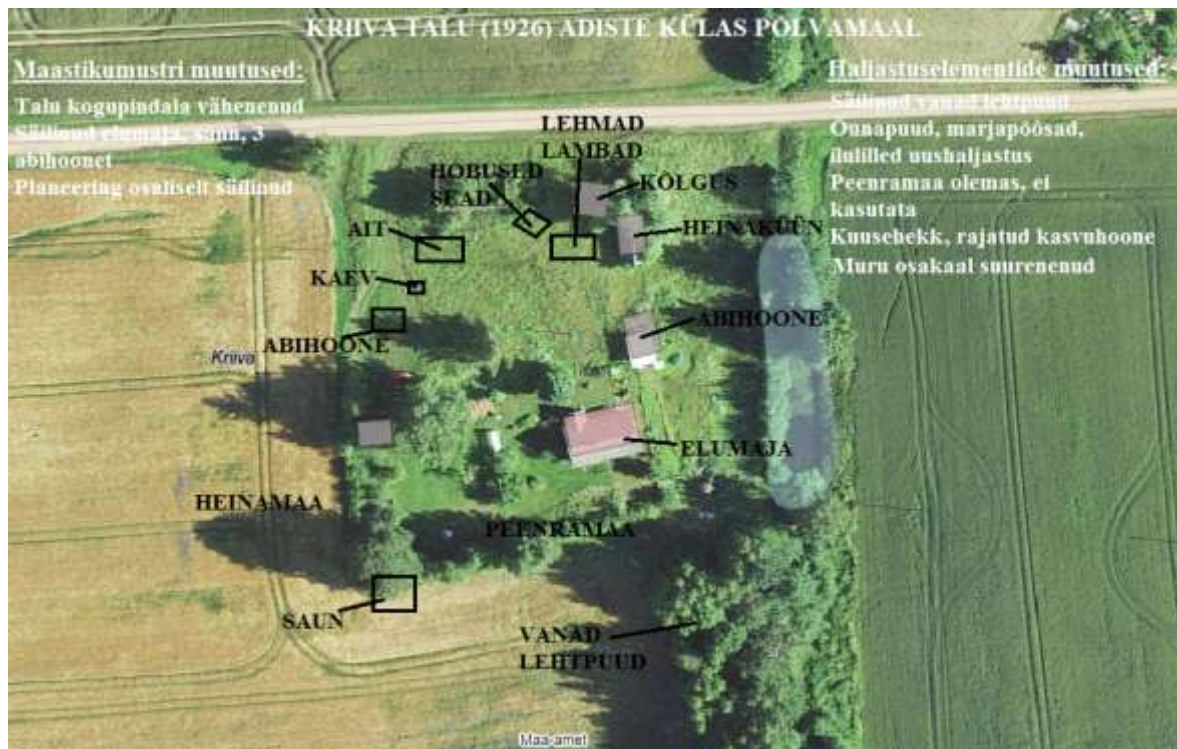

Kriiva vahel, aastateks 1925-1931, ning ehituslaen võeti 1926. aastal (ERA.63.16.449.). Talule on hoonete asetuse kavandi teinud 1926. aastal Harald Sultson (ERM EJ 191:44.). Hoonetena on kavandis välja toodud elumaja, ait, saun, küün, põhu panipaik kõlgus ning rajatised – laut ja tall lehmade, lammaste, sigade ja hobuste jaoks. Taluõuele on joonestatud kaev ning talust eemal on märkimist leidnud heinamaa. Arvatavasti on plaanil kujutatud ka puid ja peenramaad (joonis 13). Talu pindalaks on kokku 8,90 hektarit, millest põllu- ja aiamaad 4,10 ha; heinamaad: 2,46 ha; karjamaad: 0,77 ha; metsa 1,35 ha ja teed 0,02 ha (ERA.63.16.449.).

Joonis 13. Kriiva talu hoonete asetuse kavand. (Modifitseeritud: ERM EJ 191:44.)

20. sajandi II poolel 1973. aastal koostatud NL topograafilise kaardi põhjal ümbritsevad Kriiva talu põllud (NL topokaart 1973). Kaardilt on välja loetavad ka teised lähedal asuvad talukohad. Kriival on märgitud kolhoosnikele eraldatud õue- ja aiamaa, mis ei kattu enne sõda kasutuses olnud taluaia asukohaga. Pärast sõda säilinud viie hoone hulgas on elumaja ja saun. 1974. aastal asus talu Põlva rajoonis, Põlva külanõukogus, Taevaskoja kolhoosis (ERA.T-34.4-1.805).

Joonis 14. Kriiva talu algne planeering ja muutused ortofotol. (Põhikaart 1995)

Tänapäeval tegutseb Kriiva talus rentnik Tuuli Tsahkna, kes elab seal alates 2017. aastast igapäevaselt. Talu kuulub haldusjaotuse järgi Põlva valda, Adiste külla ning on katastritunnusega 61902:001:0799. Talu pindalaks on 3 hektarit, millest õuemaad 0,07 hektarit. Taluni viib Kanepi-Leevaku tugimaantee ja seejärel Adiste-Kooskora kruusatee (Põhikaart 1995). Talukohas on säilinud vana elumaja, saun, 3 abihoonet ja vanad pärnad (joonis 14). Õu on ümbritsetud kuusehekkiga. Aias on õunapuud, marjapõõsad, ilulilled, kasvahoone ja peenramaa. Lillepeenar on rajatud elumaja lähedusse ning suurenenud on hooldatav murupind. Talu kogupindala on pärast maade tagasi andmist õigusjärgsetele omanikele vähenenud. Vestlusest Tuuli Tsahknaga selgus, et aias ei soovi ta rentnikuna midagi kasvatada; niidetakse ainult muru. Ta mainis, et omanikule olid meeldinud lilled (Tsahkna 2017).

Maa- ja suvekodude elanikud ei näe vajadust taluaiatraditsioone järgiva taimmaterjali kasutuselevõtmise järele, samuti ei soovita taastada algset aiaplaani (Kaljuvee, Korela, Laksaar, Raidma, Tammaru, Tsahkna, Veldbach 2017).

3.2.5 Kokkuvõte välitöö tulemustest

Algselt valimisse koondatud 25 talu hoovi- või aiaplaanid olid koostatud ajavahemikus 1912-1942 (lisa 1). Kaardianalüüsi põhjal osutusid välitööde objektina kõlblikuks ainult 10 vana talukohta. Lisaks maa-ameti ajaloolistele kaartidele otsiti kohapõhist taustmaterjali rahvusarhiivi otsingusüsteemidest Ais, Saaga ja kaartide kogust. 1920. aastatel koostatud valdade skeemilised kaardid ja II maailmasõja järgselt koostatud Nõukogude põllumajanduslike artellide jm majandite maakasutusplaanid aitasid osaliselt täita lünka talukohtade säilimise küsimuses. Selgus, et paljud talud on hävinud kas sõjajärgsete küüditamiste tulemusena või hiljem kolhooside-sovhooside ajajärgul. Üks osa talukohti jäeti maha taasiseseisvumise järgsetel aastatel.

Teema piiramine Kesk- ja Lõuna-Eesti regiooniga jättis valimist välja ühe Järvamaa Hansu-Mardi talu. Välitöödel selgus, et tuleb loobuda veel kahest uurimisobjektist. Üks talukoht oli hüljatud (Tipu talu Viljandimaal, Põhja-Sakala vallas, Tipu külas) ja teisele oli juurdepääs suletud (Sonni talu Viljandimaal, Viljandi vallas, Kiini külas). Välitöö tulemused põhinevad seitsme endise talukoha näitel (Kanniksaare ja Kirjase Jõgevamaal, Korbi ja Rehemäe Tartumaal, Kiini ja Papioja Viljandimaal ning Kriiva talu Põlvamaal).

Papioja, Kiini, Korbi ja Kanniksaare talu puhul kinnitasid arhiivimaterjalid ja kaardid, et tegemist on 19. sajandi II poolel rajatud põlistaludega. Seda kinnitasid välitöödel osaliselt veel säilinud vanad rehega elumajad. Kriiva talu osutus 1919. aasta maareformi tulemusena mõisamaadele rajatud asunikutaluks. Ka Kirjase Jõgevamaal ning Rehemäe Tartumaal rajati 1920. aastatel; Kirjase talu kuulus Kurista asundusse ja Rehemäe talu oli Vara Alajõe asundustalu. Kõik talupidajad olid sõlminud rendilepingud, osalenud ostu-müügitehingutes ning vajasid talukompleksi rajamisel või selle laiendamisel õue/hoovi- ja aiaplaane.

Seitsmest talust kuue hoovi- või aiaplaanid valmisid 1930. aastate lõpus - 1940. aastate algul (Kiini ja Papioja õueplaanid – Everst ja Kase poolt 1939, Rehemäe aiaplaan – Linda Sanderi poolt 1939, Kanniksaare, Korbi, Kirjase hooviplaanid – Sulev Peerandi poolt 1942). Erandiks siinkohal on Kriiva talu hoonete asetuse kavand, mis osutus 1926. aastal Harald Sultsoni poolt koostatuks.

1930. aastatel avaldati ajakirjanduses taluehituse ajakohastamiseks hulgaliselt suunavaid kirjutisi ja praktilisi nõuandeid uue maakodu rajamisel. Eeskujuks sai võtta ka Põllutöökoja

ehitustalituse arhitektide (A.Volberg, E. Nõva, E. Velbri jt) projekte. Kuna 1936. aasta oli möödunud riigi poolt suunatud kodukaunistamise hoogtöö-aastana, siis taluhoonete korrastamise ja ajakohastamise küsimustega tegeleti Eesti riigis mitmel tasandil – nii taluomanike poolt, kui seltside ja organisatsioonide eestvedamisel. Seega pidid taluplaanide joonestajad omama vajalikke eelteadmisi ning ka praktilisi oskusi.

Käsitletud õue/hoovi- ja aiaplaanid sündisid talupidaja ja plaani koostaja läbirääkimiste tulemusena. Kuigi mõne joonise eksplikatsioon puudulik ja talu asukoha tõlgendamiseks puudub sügavam kontekstinfo, saab plaanidelt välja lugeda talukompleksi suuruse ja hoonete asetuse ilmakaarte suhtes, mis aitab need talukohad leida hilisematelt kaartidelt. Veel on õue/hoovi/- ja aiaplaanidel plaanidel ära näidatud kasutuses oleva või alles planeeritava aia asukoht, mis tagasivaates annab aluse kinnitada, et aial oli talumajapidamises kindel koht. Taluaeda planeeriti lähtudes otstarbest ja hooldusvõimalustest. 1930. aastate lõpul on taludes tüüpiline, et juur- ja puuvilju kasvatati erinevates aiaosades, ilupeenar rajati tavaliselt elumaja lähedusse, mis võis olla kujundatud elumaja ees eesaiana. Taluõuele istutati tuulevarjuks enamasti kodumaiseid lehtpuid, ka sissesõidutee äärde istutati puid. Kogu hoonete- ja aiakompleksi piiras tuuletõkkena hekk või okaspuuistandik. Juurviljaaedadele lisandunud suured õuna- ja marjaaiad (Kirjasel, Korbil, Rehemäel, Papiojal) ning mesilad (Kirjasel, Papiojal) kinnitavad maarahva seas levinud uuenduslikku lähenemisest aiakultuuridele, kui ka väljakujunenud funktsioonide ja komponentidega taluaiaplaneeringut, mis oli ühildatav haljastatud ja puhta õuealaga.

Arhiivimaterjalidest nähtub, et 1930. aastatel püüti kujundada traditsioonide vaimus uut maakodu. Kõige terviklikuma ettekujutuse 20. sajandil sõdade vahelisel perioodil välja kujunenud eesti taluaia planeeringust ehk nn mustrist annab Rehemäe talu aiaplaan, mille komponentideks on kolm eraldi aiaosa – juurviljaaed, puuviljaaed ning elumaja lähedusse jääv lilleaed. Seega, taluaed pidi andma taluelanikele toitu, pakkuma silmailu ja võimaldama lississetulekut ning kui kõik aiakomponendid 7 talu plaanidel ei kajastu, siis selleks võis olla mitu tegurit (nt taluomanik ei pidanud aiaplaneeringut hetkeseisuga vajalikuks, aiamaa oli juba varasematest aegadest olemas jne). Mitmelt plaanilt puudub info ka talu juurde viiva tee, sissepääsu ja puude kohta. Samas jäävad plaanid, vaatamata teatud puudustele autentseks materjaliks, millest saab lähtuda taluaiatraditsioonide otsinguil.

Õueplaanidest nähtus, et ka vanemate talude (Kanniksaare, Papioja, Kriiva) üldplaneering toimis edukalt aastakümneid edasi, muutus vaid hoonestus. Talu planeerimisel arvestati looduslikku keskkonda ning seetõttu oldi uute hoonete rajamisel võrdlemisi vabad. Varasemast ajast sopilised õued taandusid neljakandilisema õueala ees, mis jaotus puhas- ehk eesõueks ning lautade jt kõrvalhoonete vahel asetsevaks karja- ehk tagaõueks. Juba varasematel aegadel valiti õueks kuivem ja kõrgem, päikesele avatud ja tuulte eest varjatud koht, kuhu oli võimalik kaevata üks või kaks kaevu. Oluline oli loodusliku veekogu lähedus. Sellest sõltus ka sauna asukoht. Taluõuelt pidi pääsema põldudele, karjamaale, metsa ja ühendusteedele.

Kokkuvõttes, välitööde käigus külastatud seitse talukohta on alles. Seal elavad vanades renoveeritud elumajades või uutes hoonetes inimesed. Endisaegseid talukomplekse iseloomustanud haljastus on muutunud, suurem osa talude metsa- ja põllumaast on taasiseseisvumise järgselt müüdud, ühes omandisuhtereformiga on muutunud ka ümberkaudne külamaastik.

Neljas taluaias olid osaliselt säilinud vanad õunapuud ja marjapõõsad; kolmes lehtpuud (tammed, jalakad, pärnad, vahtrad); ühes tuuletõkkeks istutatud kuusehekk ja ühes jätkati mesilaste pidamise traditsiooni. Uued elanikud on rajanud omale uude kohta juurvilja- ja puuviljaaiad. Aedades on kasvuhooned, kasvatatakse lilli ja marjapõõsaid. Kahele taluõuele on kaevatud tiik. Aiamaa suurus ja asukoht ei kattu ajalooliste taluaedade plaanilahendusega.

Võib öelda, et taluaiad, mis kuulusid hoonete ja õueala kõrval ühe osana talu planeeringusse, on seitsme talukoha näitel säilinud ainult fragmentaarselt:

- Tervikuna ei ole talukompleks planeeringuliselt säilinud üheski vanas talukohas (Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini, Papioja ja Kriiva on osaliselt hävinud). Täielikult on hävinud Kanniksaare talukompleks.
- Mõnevõrra paremini on säilinud hoonestus, kas siis suuremas osas (Kriiva ja Kiini talus) või osaliselt (Kirjase, Korbi, Rehemäe ja Papioja talus) Täielikult on hävinud Kanniksaare talu hooned.
- Taluaiad ei ole tervikuna säilinud üheski talukohas (Kanniksaare, Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini, Papioja, Kriiva). Säilinud on vaid üksikud vanad õunapuud ja marjapõõsad, kus juures täpselt ei teata kas puittaimed on istutatud enne või pärast sõda, mõni lehtpuu õuealal või osa tuuletõkkeks istutatud hekist.

4. ARUTELU

Eestis on aianduse traditsioon olnud küllaltki lühike. Põhjuseks on peetud sajandite pikkust mõisaorjust, maarahva väheseid teadmisi-oskusi ja ilmastikuolusid jpm. Aed tähendas eestlasele tarbeaeda, mis pidi rahuldama talupidaja materiaalsed vajadused. Muutused tulid koos Eesti Vabariigi iseseisvusega, kui riik asus looma asuniku- ja asundustalusid. Kuna inimestel raha polnud, tuli talu rajamiseks võtta pangast laenu. Laenu anti aga ainult projektide ja plaanide olemasolul. Taluplaan määras kindlaks planeeritavate hoonete, karjaõue, õue- ja aiamaa asukoha, paigutuse ja suuruse. Kui algselt olid taluplaanid küllaltki lihtsad, siis aastatega taluomanike nõudmised taluaiale kasvasid; laienevate juurvilja- ja puuviljaaedade kõrvale lisandusid 1930.-1940. aastatel iluaiad ja mesilad. Üha enam hakati panema rõhku maakodu korrastamisele ja kaunistamisele.

Magistritöö kirjutamisele eelnenud välitööd näitasid, et tol ajal rajatud taluaedasid pole tervikuna säilinud, kuigi külastatud talukohtade arv ei anna veel alust lõplikeks järeldusteks. Alles on vanu hooneid ja üksikuid puid, mis aitavad kaardistada möödunud aegade talukomplekse. Kaardianalüüs näitas, et ajalooliste talukohtadeni viivad tänapäeval ka maakasutuse muutustest puudutamata jäänud sissesõiduteed.

Küsimusele, miks pole vanad taluaiad säilinud, ilmselt ühest vastust ei leiagi. Üldiseks teguriks tuleb pidada eestlase suhtumise muutumist maasse ja maakasutusse, mida on mõjutanud suuresti viimase viiekümne aasta kestel poliitilistest muutustest kantud reformid.

1939. aastal alanud II maailmasõja taustal okupeeris võõrvõim Nõukogude Liidu näol Eesti Vabariigi. Talumaad riigistati, paljud inimesed põgenesid või küüditati ning külaelu hääbus. Hääbusid ka mitmed talud ja -aiad. Pärast sõda loodi maale põllumajanduslikud artellid, inimesed koondati tööle maamajanditesse – kolhoosidesse ja sovhoosidesse. Esivanemate taludesse jäänud kolhoosnikele ja sovhoosnikele kinnitati endisest talumaast 0,6 hektari ulatuses isiklikku aiamaad. Aiamaa jäi maaelanikule oma perele toidu kasvatamiseks, pakkudes napile majandipalgale väikest lisaissetulekut puu- ja juurviljade turustamise teel. Aastate möödudes inimeste elukvaliteet kolhoosides ja sovhoosides küll

veidi paranes ja taas hakati rõhku panema iluaiaandusele. Kuid vajadus talutraditsioonidest kinnipidamise järele kolhoosikorra tingimustes ja põlvkondade vahetudes nõrgenes.

1991. aastal asuti läbi viima maareformi, mis pidi taastama talumajanduse sama suurtena ja samal arvul, nagu need olid enne Nõukogude okupatsiooni. Kuid kahjuks see polnud enam võimalik, kuna paljud maaelanikud olid kolinud linnadesse ning noored ei saanud maal hakkama, mistõttu paljud talukohad hääbusid. Võib öelda, et Eesti riik taastas küll juriidiliselt talumajandusliku väiketootmise, kuid talupidajate klassi taastamine õigusliku järjepidevuse viisil ning omaaegsel arvul polnud enam võimalik. Okupatsiooniaastatel valitsenud nõukogulik eluviis ja maakasutus olid jätnud jälje ka inimeste suhtumisse maasse.

Välitöödel selgus, et kõikide talude kogupindala oli 1990. aastatel põllu- ja metsamaa müümise läbi mitmekordselt vähenenud. Seitsmest viis talu – Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini ja Papioja on pärandatud põlvest põlve. Ainult Kanniksaare talu oli praegustel omanikel ostetud ja Kriiva talus elas rentnik. Kõigil taludel olid ka aed. Ainult Kriiva talu rentnik väitis, et neil küll on peenramaa, aga midagi nad seal ei kasvata. Küsimusele, kas soovitakse ajaloolist taluaeda endisaegses ulatuses taastada või taimede näol traditsioone jätkata, vastasid kõik taluelanikud eitavalt.

1930-1940ndate taluaiad on unustatud ning jäänud nüüdisaegsete „aiamustrite“ alla, mida iseloomustab tarbeaia osa vähenemine ja murupinna suurenemine. Kui sada aastat tagasi oli kõige olulisem aiast saadav toidupoolis, siis tänapäeva inimesele on olulisem kodukaunistamine läbi iluaiaanduse. Aeda nähakse puhkamise ja lõõgastumise kohana. Kõik vajalik toit ostetakse poest ning ise kasvatamine pole enam moes. Samuti on inimestel aja kasutamise kohta teised prioriteedid; enda vaba aega soovitakse sisustada teisiti, kui tunde aias maad harides. Ei saa väita, et maal oleks aianduse traditsioon täiesti kadunud. Näiteks kõigis seitsmes talus kasvatati lilli, viljapuud, marjapõõsaid, olemas olid peenramaad ja kasvuhooned. See näitab, et inimesed soovivad saada oma pere tarbeks marju, puu- ja aedvilju.

Arvan, et ajalooliste taluaedade rekonstrueerimisel pole mõtet, kuna taludes elavad inimesed kasutavad talle kuuluvat maad oma äranägemise järgi – vastavalt vajadusele ning soovile.

KOKKUVÕTE

Eesti taasiseseisvumisest peale on kultuuripärandiga maastike üheks märksõnaks saanud eesti talumaastik. Talude rajamine algas maa päriksostmisega ja taluaedade eeskujuks peetakse mõisaparke. Juba mõisnike poolt välja renditud taludes kasvasid õunapuud ning talunik hakkas aias nägema majanduslikku tulu.

Pärast I maailmasõda hakati aianduses eeskuju võtma Soomest, Rootsist ja Ida-Euroopast. Eesti Vabariigi agraarreformi ja maaseaduse järgselt (1919) lisandusid põlistaludele u. 140 000 uut asuniku- ja asundustalu. Uue kodu rajamisel oli taluplaan vajalik pangalaenu saamiseks. Algselt koostasid plaane arhitektid (Edgar Velbri, Erika Nõva jt) ja aednikud (Eerik Lepp, Jaan Port jt) hiljem vastavate teadmiste-oskustega asjaarmastajad (Sulev Peerand, Linda Sander jt).

Aiaplaanidelt nähtub, et 1920. aastate tarbeaedade (juur-/köögivili) ja viljapuuaedade kõrval asuti 1930. aastatel üha suuremat rõhku panema iluaiaandusele. Talupidajate soov oli saada aiast lisaks toidule veel lisaissetulekut (omada mesilat ja suurt õunapuuaeda), kuid arendada ka ilumeelt ning kodukultuuri. Talude ja taluaedade rajamist toetas riik. Hoogu andsid ajakirjades ja raamatutes jagatud nõuanded, seltside tegevus, kodukaunistamise kampaania (1936-38). Kodukaunistamise Hoogtöö Aianduse Erikomisjon poolt väljakuulutatud parimate taluaedade kavandite konkursi (1936) eesmärgiks oli ratsionaalsema kujunduse väljatöötamine taluõuede, erinevate tsoonide eraldamine (puhas- ja majapidamisõu), proportsionaalse suhte leidmine aia eri osadele, vastavalt õigetele ilmakaartele. Taluaia komponentideks sai tarbe- ja iluaed. Iluaed paiknes elumaja ümbruses ja oli ühendatud viljapuuaiaga. Juurviljaaed asus kaugemal. Aiapiirdeks soovitati rajada hekk ja tuuletõkkeks kuuseistandik, hoonete lähedusse ja õuele istutada lehtpuid. Iluaed pidi jääma inimese ilumeelt rahuldavaks puhke- ja vabaaja kohaks.

Oluliselt muutis taluaiaandust okupatsiooniga kaasnenud maareform (1940), kui maa riigistati sotsialistlikuks omandiks. Suur osa maarahvast küüditati, kolhoosnikele säilitati oma tarbeks 0,6 hektarit õue- ja aiamaad. Hääbusid külad, kadusid talumajapidamised, suurenes ääremaastumine. 1930. aastate lõpuks välja kujunenud kindla planeeringuga

taluaiad kaotasid oma eesmärgi ning tähtsuse. Põlvkondade vahetumisega muutus inimese suhtumine maasse, mida ei suutnud pidurdada ka õigusvastaselt võõrandatud varade tagastamine 1990. aastatel. Omandireform pidi küll õigusjärgsetele omanikele 1940ndatel riigistatud maa tagastama, ent talupidajate klassi taastamine õigusliku järjepidevuse viisil ning omaaegsel arvul polnud enam võimalik.

Välitöödel uuritud seitsme taluaia (Jõgevamaal – Kanniksaare ja Kirjase, Tartumaal – Korbi ja Rehemäe, Viljandimaal – Kiini ja Papioja, Põlvamaal Kriiva talus) kohta kinnitasid arhiivimaterjalid, et Papioja, Kiini, Korbi ja Kanniksaare puhul oli tegemist 19. sajandi II poolel rajatud põlistaludega, Kriiva, Rehemäe ja Kirjase olid rajatud 1920. aastatel. Kriiva talu osutus 1919. aasta maareformi tulemusena mõisamaadele rajatud asunikutaluks. Kirjase Jõgevamaal ja Rehemäe Tartumaal olid asundustalud. Kirjase talu kuulus Kurista asundusse ja Rehemäe talu oli Vara Alajõe asundustalu. Kõik talupidajad olid sõlminud talude rendilepingud, osalenud ostu-müügitehingutes ning vajasisid talukompleksi rajamisel või siis ka selle laiendamisel õue/hoovi/- ja aiaplaane. Seitsmest talust kuue hoovi- ja aiaplaanid valmisid 1930. aastate lõpus/1940. aastate algul (Kiini ja Papioja õueplaanid – Everst ja Kase poolt 1939, Rehemäe aiaplaan – Linda Sanderi poolt 1939, Kanniksaare, Korbi, Kirjase hooviplaanid – Sulev Peerandi poolt 1942). Erandiks on Kriiva talu hoonete asetuse kavand, mis osutus 1926. aastal Harald Sultsoni poolt koostatuks.

Ajalooliste taluaedade kindlakstegemisel selgus, et kolhoosiajast peale on järk-järgult kadunud ümberkaudne külamaastik. Suurem osa seitsme talu metsa- ja põllumaast on taasiseseisvumise järgselt müüdnud. Muutunud on maastikumuster ja haljastuselemendid. Vaid kuues talus oli osaliselt algne planeering (hooned, õue- ja aiamaa) läbi kolhoosiajastu veel säilinud; Seitsmest neljas talus oli säilinud osa õunapuuaia – üksikud puud ja marjapõõsad; kolmes talus lehtpuud (tammed, jalakad, pärnad, vahtrad); ühes talus tuuletõkkeks istutatud kuusehekk ja ühes talukohas mesila. Aedades on viljapuud ja marjapõõsad, enda tarbeks kasvatatakse juurvilju, rajatud on kasvuhooned, kahele taluõuele ka tiik, kuid aia asukoht, suurus ja plaanilahendus ei kattu ajaloolise planeeringuga. Järjest suurenevad murupinnad ja ilupeenrad kinnitavad aia kasutamist puhkamiseks. Taluelanike küsitlus näitas, et nad ei pea otstarbekaks aeda rajada endise planeeringu järgi ega tunne ka vajadust kasutada vanades taluaedades kasvatatud taimesorte.

Taluaia mõiste, planeering ja otstarve on aegade jooksul muutunud. Pealiskaudne ja kiire elu muudab inimeste hoiakuid ja suhtumist maasse. Maakodu aia all mõeldakse hooldatud õueala hoonete ümbruses põhiliselt koos ilu- ja viljapuuaiaga. Maakodu aeda iseloomustab tarbeaia osa vähenemine ja murupinna suurenemine. Uued omanikud toovad maale suvilakultuuri ja linliku elulaadi. Taluaedade otsing viitab tõenäosusele, et suurem osa vanadest aedadest on hävinud või hävimas, kaudseteks teguriteks viimase poolesaja aasta kestel läbiviidud maareformid ning üldine linnastumine.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad:

Kanniksaare talu, õueplaan. M 1:400. Joonestanud 1942. aastal S. Peerand – *Eesti Rahva Muuseum*. ERM EJ 157:16.

Kiini talu, õueplaan. M 1:300. Mõõtnud ja joonestanud 1939. aastal Everst ja Kase – *Eesti Rahva Muuseum*. ERM EJ 191:75.

Kirjase talu, õueplaan. M 1:400. Joonestanud 1942. aastal S. Peerand – *Eesti Rahva Muuseum*. ERM EJ 157:32.

Korbi talu, õueplaan. M 1:400. Joonestanud 1942. aastal S. Peerand – *Eesti Rahva Muuseum*. ERM EJ 157:29.

Papioja talu, õueplaan. M 1:300. Mõõtnud ja joonestanud 1939. aastal Everst ja Kase – *Eesti Rahva Muuseum*. ERM EJ 191:44.

Plaki talu kook; Kriiva talu asetusplaan Plaki talu kook; Tsoppi talu sagar; Viandi talu nurga palk. M 1:1000. Joonestanud 1926. aastal H. Sultson – *Eesti Rahva Muuseum*. ERM EJ 30:3.

28531 Aiamaa küla, Korbi; ER kood 104030909 (elamu), 104030910 (saun), 104030911 (laut-küün), 104030912 (kuur), 104030913 (ait). Piirdatumid 1974-1999. – *Eesti Rahvusrhiiv*. EAA.T-1168.2.6120.

79 Supsi küla, PAPIOJA mv ; ER kood 112002172, 112002173, 112002174, 112002175, 112002176. Piirdatumid 08.04.1969-20.10.2003. – *Eesti Rahvusrhiiv*. EAA.M-909.1.4665.

Meeri mõisast eraldatud talu "Korbi nr 31", kinnistu nr 3334 toimik. Piirdatumid 1894-1938. – *Eesti Rahvusrhiiv*. EAA.2381.2.8901.

Viljandimaa Heimtali mõisast eraldatud kinnistu "Kiini 22", kinnistu nr 2623. Piirdatumid 1898-1940. – *Eesti Rahvusrhiiv*. EAA.3760.1.700.

Jõgeva rajooni Jõgeva külanõukogu sovhoos Saduküla. M: 1: 10 000. Koostatud 1973. aastal – *Eesti Rahvusrhiiv*. ERA.T-34.4-1.161.

Jõgeva rajoon Pajusi külanõukogu Pajusi kolhoos. M 1: 20 000. Koostatud 1978. aastal – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.T-34.4-1.754.

Kirjase talu nr. 41. – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA:63.16.2390.

Kriiva talu nr. 303. – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.63.16.449.

Kurista asundus, Kanniksaare nr 79. Piirdatumid 1922-1933. – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.62.4.1641.

Põlva rajoon Põlva külanõukogu Taevaskoja kolhoos. M 1: 10 000. Koostatud 1974. aastal – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.T-34.4-1.805.

Pärnu maakond Pornuse vald; Viljandi maakond Paistu, Kaarli ja Heimtali vald; skeemiline kaart XXIX-38. M 1:10 000. Koostatud 1938. aastal – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.T-3.1.1066.

Tartu rajoonis Nõo külanõukogus asuva Nõo sovhoosi maakasutuse plaan. M 1: 10 000. Koostatud 1972. aastal – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.T-34.4-1.551.

Tartu rajooni Vara külanõukogu Vara sovhoos. M 1: 10 000. Koostatud 1975. aastal – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.T-34.4-1.879.

Vara asunduse Rehemäe talu nr. 118. – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.63.16.11899.

Viljandi rajoonis Polli külanõukogus asuva Kõrgemäe sovhoosi maakasutuse plaan. M 1: 10 000. Koostatud 1964. aastal – *Eesti Rahvusarhiiv*. ERA.T-34.4-1.634.

Kirjandus:

- Alekand, K.** (2007). Maaparandus – *Eesti põllumajandus XX sajandil. II. Ülevaade põllumajanduse loost okupatsioonide ajal: aastad 1940-1990. II osa Taim; III osa Loom*. /Peatoim Sirendi, A. Tallinn: OÜ Greif, lk 366-371.
- Alumäe, H., Palang, H., Printsman, A., Rehema, M., Sepp, K., Sooväli-Sepping, H.** (2011). Social landscape: Ten years of planning 'valuable landscapes' in Estonia – *Land Use Policy*. Elsevier Ltd. Vol 28, lk 19-25.
- Antrop, M.** (2005). Why landscapes of the past are important for the future – *Landscape and Urban Planning*. Elsevier B.V. Vol 70, lk 21-34.
- Banner, A.** (2016). Kuidas talupoeg endale iluaia sai? – *Pööning*. Nr 1(2)/veebruar, lk 76-78.

- Banner, A.** (2015). Ülevaade Kihnu taluaiandusest ja muutustest selles viimastel aastakümnetel – *Maaarhitektuur ja maastik. Kihnu.* /Koost Kask, R. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 4, lk 93-120.
- Banner, A.** (2012). Kooliaiad taasiseseisvunud Eestis – *Maaarhitektuur ja maastik.* /Toim Jõks, M., Lutsepp, E., Pärdi, H. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 3, lk 139-166.
- Banner, A.** (2009). Eesti aia nägu 20. sajandi alguses – *Maakodu.* Nr 7, lk 50-57.
- Bicik, I., Feranec, J., Soukup, T., Stych, P., Taff, G., N.** (2017). Overview and Changes in Land Use and Land Cover in Eastern Europe – *Land-Cover and Land-Use changes in Eastern Europe after the Collapse of the Soviet Union in 1991.* /Toim Gutman, G., Radeloff, V.C. Springer, lk 13-29.
- Böttner, J.** (1914). Aialilled, ilupuud ja ilupõõsad. J. Böttneri ja N. Kitschunowi õperaamatute järele Läänemere maadel ja Wenemaa kaugemates kubermangudes asuwate eestlaste jaoks kokku seatud. Tallinn: Teadus. 184 lk.
- Eesti Aianduse ja Mesinduse Keskseks. (2018). <http://web.zone.ee/eamks/tutvustus.html> (10.05.2018)
- Laur, M.** (2010). Murrang maaomandisuhetes – *Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani.* /Peatoim Vahtre, S. Tartu: Kirjastus Ilmamaa, lk 104-110.
- Eesti Kunsti ja Arhitektuuri Biograafiline Leksikon. (1996). /Peatoim Eller, M., I. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 614 lk.
- Eesti Põhikaart (1995). M 1: 10 000. Maainfo kaardirakendus (andmed uuendatud 07.02.2018). – Maa-amet.
https://xgis.maaamet.ee/maps/XGis?app_id=UU82A&user_id=at&LANG=1&WIDTH=1066&HEIGHT=662&zlevel=0,552500,6505000 (23.04.2018)
- Eestimaa Aianduse ja Mesinduse Seltsi põhikiri (5. juuni 1920) – *Riigi teataja*, lk 651-652.
- Euroopa maastikukonventsioon. (2000). Firenze: Euroopa Nõukogu. 7 lk.
http://www.envir.ee/sites/default/files/maastikukonventsiooni_eestikeelne_ametlik_tolge.pdf (18.02.2018)
- Francis, M., Hester, Jr, R, T.** (1990). The Meaning of Gardens: Idea, Place, and Action. The MIT Press Cambridge, Massachusetts. 198 lk.
<https://books.google.be/books?hl=nl&lr=&id=s8ml0NOoOdQC&oi=fnd&pg=PA1&dq=garde>

[ns+today&ots=4GZnveojiC&sig=Rz37Ls3aSoywj4AbMrAuwXCEmDI#v=onepage&q=gardens%20today&f=false](https://books.google.ee/books?id=4GZnveojiC&sig=Rz37Ls3aSoywj4AbMrAuwXCEmDI#v=onepage&q=gardens%20today&f=false) (21.04.2017)

Gutman, G., Radeloff, V.C. (2017). Introduction – *Land-Cover and Land-Use changes in Eastern Europe after the Collapse of the Soviet Union in 1991*. /Toim Gutman, G., Radeloff, V.C. Springer, lk 1-12.
https://books.google.ee/books?id=GBI_DQAAQBAJ&pg=PA28&dq=land+use+change+in+estonia&hl=et&sa=X&ved=0ahUKEwj4w9GSwdLYAhUEWCwKHQ2hDFQQ6AEILTAB#v=onepage&q=land%20use%20change%20in%20estonia&f=false (12.01.2018).

Hess, D. B., Hiob, M., Nurme, S., Nutt, N. (2012). Talking ruins: The legacy of baroque garden design in Manor Parks of Estonia – *Landscape Archaeology between Art and Science*. /Toim. Bond, E. G., Kluiving, S. J. Amsterdam University Press, lk 115-125.
<https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:DqVhuVuKM1sJ:https://www.etis.ee/File/DownloadPublic/d88f54f7-c711-40ca-bacc00c67d9e0144%3Fname%3DNurme%252C%2520Nutt%2520etc.%2520Talking%2520ruins%252C%2520The%2520legacy%2520of%2520baroque%2520garden%2520design%2520in%2520Manor%2520Parks%2520of%2520Estonia.pdf%26type%3Dapplication%252Fpdf+%&d=1&hl=et&ct=clnk&gl=ee> (21.04.2017)

Joa, O., Sirendi, A. (2007). *Maaehitus – Eesti Põllumajandus XX sajandil. II. Ülevaade Eesti põllumajanduse loost okupatsioonide ajal. Aastad 1940-1990. I osa Inimene ja Ühiskond*. Tallinn: OÜ Greif, lk 252-267.

Kaljundi, L., Palang, H., Pärdis, H. (2014). Mulgimaa sünd. Ääremärkusi ühe maastikulise mälupaiga kujunemisloole – *Maastik ja mälu. Pärandilooma arenguhooni Eestis*. /Koost Kaljundi, L., Sooväli-Sepping, H. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 269-313.

Kaljundi, L., Sooväli-Sepping, H. (2014). Sissejuhatus. Eesti maastiku ja mälu uurimise rajahooni – *Maastik ja mälu. Pärandilooma arenguhooni Eestis*. /Koost Kaljundi, L., Sooväli-Sepping, H. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 7-35.

Kaljuvee, Liina. Kanniksaare talu. Autori intervjuu. Üleskirjutis. Vägari küla. 20.08.2017.

Kalle, R., Sõukand, R. (2016). Changes in the Use of Wild Food Plants in Estonia: 18th - 21st Century. Springer Briefs in Plant Science. Springer. 171 lk.
<https://books.google.ee/books?id=FOF0DQAAQBAJ&pg=PA14&lpg=PA14&dq=farm+gardens+in+estonia&source=bl&ots=B4dTdQbtL8&sig=Lrs442SceN4lyj408Jxx1lJq1OI&hl=et&sa=X&ved=0ahUKEwjLx->

[PKx7PTAhViEpoKHfY7DW84ChDoAQhfMAk#v=onepage&q=farm%20gardens%20in%20estonia&f=false](http://pkx7PTAhViEpoKHfY7DW84ChDoAQhfMAk#v=onepage&q=farm%20gardens%20in%20estonia&f=false) (21.04.2017)

Kask, R. (2015). Taluarhitektuuri väärtused ja miljööväärtuslike alade planeerimispraktika Eesti maapiirkondades – *Maaarhitektuur ja maastik. Kihnu.* /Koost Kask, R. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 4, lk 47-87.

Kask, R. (2012). Taluarhitektuuri inventeerimise teoreetilistest probleemidest – *Maaarhitektuur ja maastik.* /Toim Jõks, M., Lutsepp, E., Pärdi, H. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 3, lk 100-117.

Klaus, A., Valdvee, E. (2017). Nearly a third of households in Estonia have kitchen gardens. Eesti Statistika kvartalikirj 2/13, lk 52-55.
<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:AvipdDzYGMIIJ:www.stat.ee/dokumendid/70133+&cd=1&hl=et&ct=clnk&gl=ee> (21.04.2017)

Koguteose „Eesti põllumajandus XX sajandil“ V köide. Saamise lugu. (2014). /Koost Sirendi, A. Saku: AS Rebellis. 215 lk.

Konsa, K. (5. veebruar 2016). Pärandist looduses ja kultuuris – *Sirp*, lk 12-13.

Korela, Kalle. Korbi talu. Autori intervjuu. Üleskirjutis. Aiamaa küla. 23.07.2017.

Kull, K. (2006). Pärandkoosluste, pärandmaastike mõistest – *Pärandumise teooria.* /Toim Mänd, P., Tulva, I., Öpik, M. Tartu: Eesti Looduseuurijate Selts, lk 103-107.

Kultuurimälestiste riiklik register. (2018). Kultuurimälestiste kaardirakendus – Maa-amet, Muinsuskaitseamet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU60&user_id=at&punkt=652104,6463577&zoom=1806.22520228592&LANG=1 (25.04.2018).

Kuum, J. (1991). Aianduse ja mesinduse kutsehariduse arengust Eestis (1940. aastateni). Tallinn: Eesti Põllumajanduse Infokeskus. 275 lk

Kõivupuu, M. (2010). Omad ja võõrad koduaias – *Alevist vallamajani.* /Toim Jõks, M., Lutsepp, E., Pärdi, H. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 2, lk 83-114.

Kõivupuu, M., Palang, H., Printsman, A. (2010). From inventory to identity? Constructing the Lahemaa National Park's (Estonia) regional cultural heritage – *The cultural landscape & heritage paradox.* /Eds Bloemers, T., Kars, H., Valk, A. van der., Wijnen, M. Amsterdam University Press, lk 115-132. <https://books.google.ee/books?hl=en&lr=&id=PGez8a-lh3IC&oi=fnd&pg=PR5&dq=landscape+heritage&ots=FZ2T7spCdS&sig=oHmWapxL64Ty>

kldGjlvSxNRRHTl8&redir_esc=y#v=onepage&q=landscape%20heritage&f=false
(18.02.2018).

Laansalu, A., Šank, R. (2007). Eessõna – *Eesti Põllumajandus XX sajandil II. Ülevaade põllumajanduse ajaloost okupatsioonide ajal. Aastad 1940-1990. I osa Inimene ja Ühiskond*/Peatoim Sirendi, A. Tallinn: OÜ Greif, lk 3-6.

Laksaar, Endel. Rehemäe talu. Autori intervjuu. Üleskirjutis. Ätte küla. 20.08.2017.

Lang, M. (2008). Maa-arhitektuur ja -maastik. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2007-2010 – *Maa-arhitektuur ja maastik*. /Toim Lutsepp, E., Pärdis, H., Tamjärv, M. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised I, lk 13-88.

Laurits, O. (1936). Taluaed: juhiseid talumajapidamistes viljapuu-, köögivilja- ja iluaia ning puukooli rajamiseks, hooldamiseks ja arendamiseks. Tartu: Eesti Raamat. 135 lk.

Lutsepp, E. (2007). Riigi roll taluarhitektuuri suunamisel aastatel 1928-1942. Materjaluuendused ja tüüplahendused uusasunduste näitel. Kunstiteaduslikke Uurimusi 1-2 (16. osa), lk 92-121.

Niine, A. (1965). Maastikuarhitektuuri probleeme Eesti NSV-s. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia. 168 lk.

1-verstane kaart (1901). M 1: 50 000. Ajalooliste kaartide kaardirakendus – Maa-amet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=219212.765957447,6315000,870787.234042553,6663000&LANG=1 (23.04.2018)

NL topokaart (1947). M 1: 25 000. Ajalooliste kaartide kaardirakendus – Maa-amet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=219212.765957447,6315000,870787.234042553,6663000&LANG=1 (23.04.2018)

NL topokaart (1948). M 1: 25 000. Ajalooliste kaartide kaardirakendus – Maa-amet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=219212.765957447,6315000,870787.234042553,6663000&LANG=1 (23.04.2018)

NL topokaart (1971). M 1: 10 000. Ajalooliste kaartide kaardirakendus – Maa-amet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=219212.765957447,6315000,870787.234042553,6663000&LANG=1 (23.04.2018)

NL topokaart (1972). M 1: 10 000. Ajalooliste kaartide kaardirakendus – Maa-amet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=219212.765957447,6315000,870787.234042553,6663000&LANG=1 (23.04.2018)

- NL topokaart (1973). M 1: 10 000. Ajalooliste kaartide kaardirakendus – Maa-amet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=219212.765957447,6315000,870787.234042553,6663000&LANG=1 (23.04.2018)
- NL topokaart (1975). M 1: 10 000. Ajalooliste kaartide kaardirakendus – Maa-amet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=219212.765957447,6315000,870787.234042553,6663000&LANG=1 (23.04.2018)
- NL topokaart (1985). M 1: 10 000. Ajalooliste kaartide kaardirakendus – Maa-amet.
http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU41&user_id=at&bbox=219212.765957447,6315000,870787.234042553,6663000&LANG=1 (23.04.2018)
- Nurme, S., Nutt, N.** (2012). Pargiterminite seletussõnaraamat. Harjumaa: Chaser Print Agency. 96 lk.
http://projects.centralbaltic.eu/images/files/result_pdf/DEVEPARK_result4_1.pdf
 (17.02.2018).
- Palang, H.** (2014). Kokkuvõtteks. Maastiku pärandi praktikad – *Maastik ja mälu. Pärandiloome arenguhooni Eestis.* /Koost Kaljundi, L., Sooväli-Sepping, H. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 490-504.
- Palang, H.** (2008). Maastik kui mull: piirid ja peegeldused – *Maa-arhitektuur ja maastik.* /Toim Lutsepp, E., Pärdi, H., Tamjärv, M. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised I, lk 141-166.
- Paluoja, S.** (11. mai 2012). Põllumajanduse reform nagu võrrand tulevikku – *Pärnu Postimees*, lk 2.
- Parts, P. K.** (2008). Vanavaralt pärandökoloogia: paindliku pärandihoiu poole – *Maa-arhitektuur ja maastik.* /Toim Lutsepp, E., Pärdi, H., Tamjärv, M. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised I, lk 167-192.
- Port, J.** (1941). Koduaed. Tartu : Tartu Eesti Kirjastus. 330 lk.
- Port, J.** (1933). Iluaiaid ja kodu ümbruse kaunistus. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus. 100 lk.
- Paulus, K.** (28. september 2006). Asundustalud luubi all – *Eesti Ekspress*.
<http://ekspress.delfi.ee/areen/asundustalud-luubi-all?id=68990793> (09.05.2018)
- Pärdi, H.** (2016). Ülevaade Eesti taluhoonestusest 20. sajandi alguses 1929. aasta põllumajandusloenduse andmeil – *Eesti taluarhitektuur. Püsiv ja muutuv.* /Koost. Lutsepp, E. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 5, lk 46-75.

- Pärdis, H.** (2010). Eesti taluhäärberid. 3. osa. Tallinn: Tänapäev. 303 lk.
- Pärdis, H.** (2009). Eesti taluhäärberid. 1. osa. Tallinn: Tänapäev. 247 lk.
- Pärdis, H.** (2008a). Nõukogulikud suurmajandid ja maarahva argielu 1940-1990 – *Eesti rahvakultuur*. /Koost Viies, A., Vunder, E. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 554-563.
- Pärdis, H.** (2008b). 20. sajand – murrang Eesti maa-arhitektuuris – *Maa-arhitektuur ja maastik*. /Toim Lutsepp, E., Pärdis, H., Tamjärv, M. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised I, lk 105-140.
- Raid, N.** (1992). Tartu elanike aiakruntidest XVI – XVIII sajandil. – *Kleio* 5/6, lk. 8-11.
- Raidma, Henno.** Papioja talu. Autori intervjuu. Üleskirjutis. Supsi küla. 30.07.2017.
- Rosenberg, T.** (2010). Muutused maaühiskonnas – *Eesti ajalugu V. Päriskorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. /Peatoim Vahtre, S. Tartu: Ilmamaa, lk 130-141.
- RT 1919. 79/ 80. 156. Asutava Kogu poolt 10. okt 1919. a vastuvõetud maaseadus, lk 625-627.
- Sander, L.** (1939). Rehemäe talu aiaplaan – *Aed*. Seitsmeteistkümmes aastakäik, lk 172-173.
- Sepp, K.** (2000). Euroopa maastikukonventsioon allkirjastamiseks avatud – *Eesti Loodus*. November/11. http://vana.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/EL/vanaweb/0011/el0011.html#kalev
- Sirendi, A.** (2007). Iluaiandus – *Eesti põllumajandus XX sajandil. II. Ülevaade põllumajanduse loost okupatsioonide ajal: aastad 1940-1990. II osa Taim; III osa Loom*. /Peatoim Sirendi, A. Tallinn: OÜ Greif, lk 509-516.
- Sirendi, A.** (2006). Iluaiandus – *Eesti Põllumajandus XX sajandil I. Ülevaade põllumajanduse ajaloost okupatsioonide ajal. Aastad 1900-1940*. /Peatoim Sirendi, A. Tallinn: OÜ Vali Press, lk 246-249.
- Sooväli-Sepping, H.** (12. jaanuar 2018). Euroopa maastikukonventsioon on avaliku ruumi poliitika nurgakivi – *Sirp*, lk 7.
- Tamjärv, M.** (2008). Kaitseala piiramisrõngas. Välitöödest Rebala maastikukaitsealal 2005. – *Maa-arhitektuur ja maastik*. /Toim Lutsepp, E., Pärdis, H., Tamjärv, M. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised I, lk 227-262.
- Tammaru, Andres.** Kiini talu. Autori intervjuu. Üleskirjutis. Põõgle küla. 17.09.2017.

- Tammet, T.** (2003). Eesti pargi- ja aiaarhitektuur 1920.-30. aastatel. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia. 174 lk.
- Tihase, K.** (2007). Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus. 388 lk.
- Toomet, T.** (2016). Eesti taluaiaanduse tekkimise ajast 19. sajandi lõpus ja sajandivahetusel – *Eesti taluarhitektuur. Püsiv ja muutuv.* /Koost Lutsepp, E. Tallinn: Eesti Vabaõhumuuseumi Toimetised 5, lk 78-122.
- Troska, G.** (2008). Külad ja külaelu – *Eesti rahvakultuur.* /Koost Viires, A., Vunder, E. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 199-212.
- Troska, G., Viires, A.** (2008). Ehitised ja taluõued – *Eesti rahvakultuur.* /Koost Viires, A., Vunder, E. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 213-251.
- Tsahkna, Tuuli.** Kriiva talu. Autori intervjuu. Üleskirjutis. Adiste küla. 16.07.2017.
- Veldbach, Ants.** Kirjase talu. Autori intervjuu. Üleskirjutis. Kurista küla. 20.08.2017.
- Viires, A.** (1975). Puud ja inimesed. Puude osast Eesti rahvakultuuris. Tallinn: Valgus. 160 lk.
- Väike Entsüklopeedia. III trükk. (1938). /Peatoim Kleis, R. Tallinn, Tartu: O./Ü. Loodus. 1680 lk.

LISAD

Lisa 1. Taluplaanide algandmed/valim

Jrk nr	Koostaja	Aeg	Tellija/Talu	Koht
1	Sulev Peerand	1942	Kanniksaare talu	Lustivere vald, Vägari küla
2	Sulev Peerand	1942	Krõõla talu	Pihva küla, Tõhkvare vald, Nõo kihelkond
3	Sulev Peerand	1942	Korbi talu	Aiamaa küla, Nõo vald, Nõo kihelkond
4	Sulev Peerand	1942	Kirjase talu	Siimusti küla, Jõgeva vald, Laiuse kihelk.
5	Raskesti mõistetav	1939	Koopa talu	Ojaküla, Taevere vald, Suure-Jaani kihelkond
6	Raskesti mõistetav	1939	Papioja talu	Kõpu vald, Viljandimaa
7	Raskesti mõistetav	1939	Tipu talu	Kõpu vald, Tipu küla, Viljandimaa
8	Raskesti mõistetav	1939	Õõbiku asundustalu	Kõpu vald, Viljandimaa
9	Everst ja Kase	1939	Sonni talu	Kõpu, Puiatu vald, Viljandimaa
10	Everst ja Kase	1939	Kiini talu	Paistu kihelkond, Heimtali vald, Viljandimaa
11	Everst ja Kase	1939	Sõõru talu	Paistu kihelkond, Heimtali vald, Tõrre küla
12	Linda Sander	1939	B. Rehema	Rehemäe talu, Tartumaa, Vara vald
13	Linda Sander	1939	Võnnu rahvamaja	Tartumaal
14	Linda Sander	1939	Palamuse arstimaja	Palamuse vald, Jõgeva maakond
15	J. Kuuskemäe	1938	Lajaste talu	Tartumaa, Elistvere vald
16	A. Vilms	1937	Piiri talu	1/2 km kaugusel Põltsamaalt, Jõgeva maantee ääres
17	E. Lepp	1936	H. Lauri	Viljandimaa
18	Puudub	1934	J. Eemanni	Järva maakond
19	A. Spuhl	1931	Koordi talu	Vahi, Tartu vald
20	Harald Sultson	1927	Ala-Pausti talu	Karula khk
21	Harald Sultson	1926	Kriiva talu	Põlva khk, Adiste küla
22	Richard Indreko	1922	Hansu-Mardi talu, asetusplaan	Järvamaa
23	Joosep Kliimand	1912	Tsāngo puustuse talu	Setumaa
24	Joosep Kliimand	1912	Kriista talu	Setumaa
25	Joosep Kliimand	1912	Mikitä Vasila talu	Setumaa

Lisa 2. Inventeerimiskaart

Jrk number	Objekt/omanik 2017	Talu otstarve	Talu seisukord	Aia seisukord	Arhiivallikas	Kontakt
1	Kriiva talu/Tuuli Tsahkna	Elamine	Elatav/Renoveerimisel	Osaliselt säilinud	ERA.63.16.449	-
2	Korbi talu/Kalle Korela	Elamine	Elatav/Renoveerimisel	Osaliselt säilinud	EAA.2381.2.8901	-
3	Papioja talu/Henno Raidma	Elamine	Vana	Osaliselt säilinud	EAA.M-909.1.4665	-
4	Rehemäe talu/Endel Laksaar	Elamine	Vana, uus elumaja kõrval	Osaliselt säilinud	EAA.2381.2.16073 ERA.63.16.11899	-
5	Kirjase talu/Ants Veltsbach	Elamine	Hea/Renoveeritud	Osaliselt säilinud	ERA.63.16.2390	-
6	Kanniksaare talu/Liina Kaljuvee	Elamine	1993. a ehitatud/vajab uuendamist	Pole säilinud	ERA.62.4.1641	-
7	Kiini talu/Andrus Tammaru	Elamine	Hea/Renoveeritud	Osaliselt säilinud	EAA.3760.1.700	-

Lisa 3. Küsimustik

1) Mis aastast talu Teile kuulub?

2) Kui palju Te olete aias ümberkujundanud või juurdelonud? Mis oli enne Teid?

3) Kas Te olete teadlik algsest planeeringust?

4) Kas Te soovite talus midagi taastada (algse plaani järgi)?

Lisa 4. Fotod Kanniksaare, Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini, Papioja ja Kriiva taludest

1.

Edela poolt sissesõit Kanniksaare tallu
20.08.2017)

2.

Talu ette jääv eesaed (Merilyn Kasepuu,

3.

Kirjase talu elumaja ja õunapuud lõuna küljel

4.

Elumajast ida poole jääv peenramaa (Merilyn

Kasepuu, 20.08.2017

Lisa 4. Järg

5.

6.

Korbi talu õu ja juurdeehitusega elumaja
Kasepuu, 23.07.2017)

Õueala läänepoolsele rajatud lillepeenar (Merilyn

7.

8.

Rehemäe talukompleksis säilinud vana elumaja Lõuna küljele rajatud juurviljaaed (Merilyn
Kasepuu, 20.08.2017)

Lisa 4. Järg

Sissepääs Kiini talule põhja poolt vaadates

Endine taluõu (Merilyn Kasepuu, 17.09.2017)

Lillepeenrad Papioja talu elumaja lõuna küljel Põhja küljele rajatud uus kasvuhoone
(Merilyn Kasepuu, 30.06.2017)

Lisa 4. Järg

13.

14.

Kriiva talu elumaja koos lille- ja õunapuuaiaga Lääne küljele rajatud kasvuhoone (Merilyn Kasepuu, 16.06.2017)

Lisa 5. Kanniksaare, Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini, Papioja ja Kriiva talu algandmed 20. sajandi kohta

20. saj I pool	20. saj II pool								
jrk nr	Talu	Asukoht, külatüüp	Talu rajamise aeg	Maomanik, projekti autor	Hooned ja ümbrala	Aed	Asukoht		
	Kanniksaare, 57,76 ha 1 vakamaad (10,4 hektarit)	Kanniksaare talu, Värgi küla. Lustivere vald, Põltsamaa kihelkond (ERM EJ 157:16). Hajaküla.	Talu on nähtav NL topokaardilt 1901. a M 1:50 000. 1922. a rendileping ERA 62.4.1641.	1942. a ja Sulev Peerand (ERM EJ 157:16)	Tulumaja rehega, ait, laut, seakaut, saun (ERA 62.4.1641). Hooviplaanil elumaja, laut, karjateed, tall, saun, ait. Taluühe märgitud kaev (ERM EJ 157:16).	Juurviljaaed (ERM EJ 157:16) Põllu- ja aiamaad 29,30 (ERA 62.4.1641.).	1978-1979. aastal kuulus talu Jõgeva rajooni, Pajusi kihelkond, Pajusi kolhoosi (ERA T-34.4-1.754).		
		Kirjase talu, Siimusti küla, Jõgeva vald, Lause kihelkond (ERM EJ 157:32). Juurdepiis märgitud. Teed 0,25 ha. Hajaküla.	1922. a rendileping ERA 63.16.2390.	Maomanik Johan Hansu p. Lõms (ERA 63.16.2390.). Projekt 1942. a ja Sulev Peerand (ERM EJ 157:32)	Elumaja, ait, saun ja laut. Taluühe kaev, tee, pärnad ja saar (ERM EJ 157:16). Ehituse ja ümbrala (ERA 63.16.2390.).	Õunapuud, mospuud (ERM EJ 157:16). Põllu- ja aiamaad 24,36 ha (ERA 63.16.2390.).	1979. aastal kuulus talu Jõgeva rajooni, Jõgeva kihelkond, Saduküla sovhoosi (ERA T-34.4-1.161.).		
2	Kirjase, 55,97 ha								
		Aiamaa küla, Nõo vald, Nõo kihelkond (ERM EJ 157:29). Hajaküla.	1866. a mitis Meeri mõisahärra talupoegade antud talukoha. 1892. aastal käis maamõõdja (EAA 2381.2.8901.)	Maomanik Korb, Valter Jaani poeg (EAA T-1168.2.6120.). Projekt 1942. a ja Sulev Peerand (ERM EJ 157:29)	Elumaja; laut, küünitallid ja eraldi väike ait. Taluühe ümbrala on ümbritsetud hoonetest, puud (jalakad, pargid, kased, pihlakad, pärn) (ERM EJ 157:29.).	Marjapõõsad, viljapuud, puud (ERM EJ 157:29.).	1972-1979. aastal kuulus talu Tartu rajooni, Nõo kihelkond, Nõo sovhoosi (ERA T-34.4-1.551.).		
3	Korbi								
		Tartu maakommas Vara vallas Vara Abijõe asundus (ERA 63.16.11899.). Talu juures II kl. maantee, sissesõidutee viib siseõue. Teed 0,38 ha (Sander 1939: 172-173). Hajaküla.	1922. a rendileping ERA 63.16.11899	Maomanik Oskar Juhani poeg Veiber (ERA 63.16.11899). Projekt 1939. ja Linka Sander (Sander 1939: 172-173)	Elumaja; laut. Loodusliku muruga kaetud siseõue. Viirpuuhekk eraldab karjaoe, asub ka kaev. Talu on ümbritsetud lüptara, kuuse- ja sarapuuhetkiga. Elumaja ees kruisatutud jalatee. Lauta ees karjao. Pärna all, puud (Sander 1939: 172-173). Ehituse- ja ümbrala 0,36 ha.	Ilupõõsad, püsililled, lilled, kõõgiviljaed, vaarikad, marjapõõsad, viljapuud (Sander 1939: 172-173).	1975-1979. aastal kuulus talu Tartu rajooni, Vara kihelkond, Vara sovhoosi (ERA T-34.4-1.879.).		
4	Rehemäe, 18,33 ha								
		Kiini talu, Heintali vald, Paistu kihelkond (ERM EJ 191:75). Hajaküla.	1898. aastal müüakse Heintali mõisa pärisomandi Kiini N22 taluasemet Ehituskas 1927. a (EAA 3760.1.700.).	Maomanik Johann Ado p. Särev (EAA 3760.1.700.). Projekt 1939. a ja E. Kase (ERM EJ 191:75)	Elumaja, ait, kuur, saun, lauda varem, aiamaa, kõrvalhoone. Taluühe kaev, tee, oja (ERM EJ 191:75.).	Marjapõõsad ja märgitud lihtsalt "aed" (ERM EJ 191:75.).	Talu asus 1989. aastal Viljandi rajoonis, Põli kihelkond, Kõrgemäe sovhoosis (ERA T-34.4-1.634.).		
5	18,18 ha								
		Papioja talu, Kõpu vald (ERM EJ 191:44.). Hajaküla.	Ühekorruselise puust elumaja koos rehealusega ehitatud 1860. a (EAA M-909.1.4665.).	Johannes Johan p. Viigand (1968. a) (EAA M-909.1.4665.). Projekt 1939. a ja E. Kase (ERM EJ 191:44)	Rehealam, ait, tall, laut, kuur, saun, küün. Taluühe kaev, sissesõidutee. Taamal oja. On märgitud ka, kust pääseb karjamaale ja põllule (ERM EJ 191:44).	Puuviljaed, juurvili, mospuud (ERM EJ 191:44.).	1979. aastal asus talu Viljandi rajoonis, Kõpu kihelkond, Kõpu kolhoosis (EAA M-909.1.4665.).		
6	Papioja								
		Kriiva talu, Põlva kihelkond, Adiste küla (ERM EJ 30:3). Teed 0,02 ha. Hajaküla.	Rendileping 1925. a ja ehitusteen 1926. a (ERA 63.16.449.).	Maomanik Jaan Jaani p. Kriiva (ERA 63.16.449.). Projekt 1926. a ja Harald Sulson (ERM EJ 30:3).	Eluhoone, aedad, heinaküün, saun ning märgitud lehmade, lammaste, hobuste ja sigade jaoks hooned. Taluühele märgitud kaev (ERM EJ 30:3.).	Heinamaa 2,46 ha, peenramaa. Põllu- ja aiamaad 4,1 ha (ERA 63.16.449.). Arvatavasti on plaanil kujutatud ka peenramaid ja puid (ERM EJ 30:3.).	1974. aastal asus talu Põlva rajoonis, Põlva kihelkond, Taevaskoja kolhoosis (ERA T-34.4-1.805).		
7	Kriiva, 8,9 ha								

Lisa 6. Kanniksaare, Kirjase, Korbi, Rehemäe, Kiini, Papioja ja Kriiva talu andmed tänapäeva kohta (16.06.2017-17.09.2017)

Jrk nr	Talu. Katastritunnus. Pindala. Maaomanik	Asukoht, juurdepääs	Hooned ja õueala	Aed
1	Kanniksaare. 57302:002:0273. 3.51 ha (õuema 0.10 ha) (Maa-amet). Liina Kaljuvee	Jõgevamaa, Põltsamaa vald, Vägari küla. Hajaküla. Taluni saab Jõgeva-Põltsamaa mnt-lt ning seejärel keerata Nimesaare kruusateele (Maa-amet).	Algeest planeeringust põhnuud säilinud ühtegi hoonet. Loomalaut on tehtud elumajaks, 1 korrusel puutöököda. Taluõuel puud, tiik.	Õunapuud, marjapõõsad, ilulilled, juurviljaed, maaskapeenar, kasvahoone, hekk. 4 õunapuud säilinud.
2	Kirjase. 24802:001:1890. 30.63 ha (õuema 0.50 ha) (Maa-amet). Ants Velkbach	Jõgevamaa, Jõgeva vald, Kurista küla. Taluni saab mööda kõrvalmaanteed (Lauluäljaku tee) ja seejärel keerata kruusateele (Maa-amet).	Elumaja, vana laudaahoone, vana saun. Saun pole säilinud algeest planeeringust	Peenramaa, õunapuud, marjapõõsad, kasvahoone, ilulilled. Mõned vanad õunapuud säilinud.
3	Korbi. 52801:011:0020. 9.90 ha (õuema 0.40 ha) (Maa-amet). Kalle Korela	Aiamaa küla, Nõo vald, Tartumaa. Talu lähedal Valga mnt ja sealt Krooni kruusateele (Maa-amet).	Säilinud elumaja, ait/tall	Hekk, õunapuud, marjapõõsad, iluaed, kasvahoone, peenramaa. Vanad tammed säilinud
4	Rehemäe. 86101:006:0116. 5295 m² (õuema 680 m²) (Maa-amet). Endel Laksaar	Ätte küla, Peipsiääre vald (vana Vara vald), Tartumaa. Taluni saab mööda Aovere - Kallaste - Omedu tugimaanteed ja seejärel keerata Kaarli - Ätte kõrvalmaanteele (kruusateel) (Maa-amet).	Uus elumaja, vana elumaja säilinud	Hekk, kuuseistandik, kasvahoone, marjapõõsad, õunapuud, ilulilled. Vanad marjapõõsad, õunapuud, vahtrad säilinud.
5	Kiini. 60002:001:0171. 11.4 ha (õuema 0.3 ha) (Maa-amet). Andrus Tammaru	Viljandimaa, Mulgi vald (vana Karksi), Põõgle küla (Maa-amet). Talu asub Valga-Uulu põhimaantee lähedal, kuhu tuleb keerata Variku talu teele (Maa-amet).	Elumaja, ait, kuur, kõrvalhoone, saun. Taluõu ümbritsetud taraga.	Marjapõõsad, viljapuud, kasvahoone, peenramaa, ilulilled.
6	Papioja. 36001:005:0260. 8.50 ha (õuema 0.60 ha) (Maa-amet). Henno Raidma	Viljandimaa, Põhja-Sakala vald, Supsi küla. Hajaküla. Talu asub põhimaantee Tartu - Viljandi - Kilingi-Nõmme ääres ja sealt saab keerata talu sissesõidu teele (Maa-amet).	Elumaja, laut, saun. Taluõuel tiik ja mesitarud.	Iluaed, õunapuud, marjapõõsad, peenramaa. Säilinud mõned vanad õunapuud ja marjapõõsad.
7	Kriiva. 61902:001:0799. 32802 m² (õuema 732 m²) (Maa-amet). Tuuli Tshakna rentnik	Põlvamaa, Põlva vald, Adiste küla. Hajaküla. Taluni saab mööda Kanepi - Leevaku tugimaanteed ja seejärel keerata Adiste - Kooskora kruusateele (Maa-amet).	Elumaja, saun. Taluõu ümbritsetud hekiga.	Õunapuud, marjapõõsad, ilulilled, kasvahoone. Vanad lehtpuud

